

પ્રકાશક :

શેઠ શ્રી. કેશવલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી
ટ્રસ્ટી :

અબાલીપોઢ જૈન સ્પાશ્રય કાર્યાલય
ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

મૂલ્યમ્ ૧-૫૦

મુદ્રક
જયંતી દલાલ
વસંત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
મીઠાંડા, અમદાવાદ.

પ્રકાશકીય

મુનિરાજશ્રી પૂર્ણાનન્દવિજયજી (કુમારશ્રમણ) અમારી વિનંતિથી તુર્માસમાં પર્યુષણપર્વ નિમિત્તે આચાર્ય શ્રીકીર્તિસાગરસૂરીશ્વરજી ૧ી આજ્ઞાથી જ્ઞવેરીવાડ-ઝાંબલી પોઠના ઉપાશ્રયે રહ્યા હતા. વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો સાંભળીને અમને આનન્દ થયો હતો. પ્રસંગે તેમણે આ પ્રમાણનયત્ત્વાલોક ગ્રન્થ ફરીથી છપાય તો -સાધ્વીસમુદાયને અને પ્રમાણશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી , એ હેતુથી તેમણે વાત કરી અને તેમની વાત અમે સહર્ષ લીધી. પરિણામે આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન અમે ઝાંબલીપોઠ જૈન શ્રયના જ્ઞાનસ્વાતા તરફથી કરી શક્યા છીએ. આ ગ્રન્થમાં મુનિરાજ પૂર્ણાનન્દવિજયજીએ પહેલેથી છેવટ સુધી રૂબ રૂબ ઉત્સાહ વતાવ્યો પં. શ્રી. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે પ્રુફ રીડીંગ અને બીજી વ્યવસ્થા અમને નિશ્ચિત બનાવ્યા છે. પં. શ્રી. દલસુસ્ત માલવણિયાએ ઉપોદ્ઘાત ૧ આપી આ ગ્રન્થને શોભાવ્યો છે, મુદ્રક શ્રી. જયંતી દલાલે આ અને સુંદર રીતે છાપી આપ્યો છે તે બદલ સૌનો અમે આભાર નીવડીએ. વિદ્યાર્થીઓ આ ગ્રન્થનો લાભ લેશે તો અમારા સૌનો સાર્થક ગણાશે.

અમે છીએ

ઝાંબલી પોઠના ટ્રસ્ટીઓ

છટ્ટા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણ વિષયની ત્વર્ચા અને પ્રમાણતાં ફલોની મીમાંસા કરી છે.

સાતમા પરિચ્છેદમાં નયવિષયક જ્ઞાન ઉદાહરણો સાથે બહુ જ વિસ્તારથી જાણવા મળે છે.

આઠમા પરિચ્છેદમાં વાદ, જિગીષુ આદિનાં લક્ષણો પૂર્વક વાદી, પ્રતિવાદી, સમા, સમ્ય, વાદસ્થાનનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે.

વિદ્વદ્વ્ય શાન્તસ્વભાવી સ્વ. મુનિરાજ શ્રી. હિમાંશુવિજયજી મ. શ્રીષ્ઠ આ ગ્રન્થનું સંશોધન કર્યું હતું અને તે પહેલી આવૃત્તિની જ પ્રસ્તાવના સાથે કંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વગર અમે ફરીથી જોઈ ગયા છીએ, જેનું આ દ્વિતીય મુદ્રણ છે.

વિક્રમ સં. ૨૦૨૫ નાં પર્યુષણ આંબલી પોઠ જૈન ઉપાશ્રયના ટ્રસ્ટીઓના આગ્રહને લઈને મારે અહીં કરવાનાં હતાં તે પ્રસંગે આગેવાનોને આ પુસ્તકની ઉપાદેયતા માટે વાત કરી હતી.

મને જણાવતાં અત્યંત આનંદ થાય છે કે ઉપાશ્રયના મુખ્ય ટ્રસ્ટી શેઠ શ્રી. કેશવલાલ લલ્લુભાઈ શંવેરીષ અને બીજા આગેવાનોએ પણ આનાકાની કર્યા વગર આ પુસ્તકને ફરીથી છપાવવાનો પ્રયત્ન આંબલી પોઠ જૈન ઉપાશ્રયના જ્ઞાનસ્વાતામાથી કર્યો છે, તે બદલ તેમને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

પંડિતપ્રવર શ્રીમાન્ અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ, જે મારા પ્રાથમિક વિદ્યાગુરુ છે તેમની મહેનત પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે, જે મારે કબૂલ કરવું રહ્યું.

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવોનો ફરીથી ઉપકાર માનીને સંપાદકીય નિવેદન પૂરું કરું તે પહેલાં—જૈન સમાજની ધાર્મિક પાઠશાળાના સંચાલકોને, અને ન્યાયનું પટન કરવા માંગતા પૂ. સાધુ—સાધ્વીજી મહારાજાઓને સાગ્રહ નિવેદન કરીશ કે તર્કસંગ્રહના વદલે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ના પટનમાં વધારે આગ્રહ રાખશો, કારણ કે; શરૂઆતમાં પ્રમાણનય-તત્વાલોકને મળતાં આપણી શ્રદ્ધા સ્થિર થશે અને જૈનશાસનના મૂલ્યમૂલ વિષયો જેવા કે સમ્યગ્જ્ઞાન, કેવલજ્ઞાન, કેવલી ભગવાન, શબ્દની પુદ્ગલતા, આત્મવચન, શ્રી જૈનાગમ, આગમસિદ્ધિ, સર્વજ્ઞસિદ્ધિ, સામાન્ય-વિશેષાત્મક પ્રમેય, સત્તભંગી અને નયોની વિશદ વ્યાખ્યાથી આપણું હૃદય જૈનશાસનની વફાદારી સ્વીકારવા તૈયાર થશે, તે ઉપરાંત તર્કસંગ્રહનો પૂરેપૂરો વિષય ‘પ્રમાણનય....’ પુસ્તકના તૃતીય પરિષ્કેદમાં સમાયેલો છે. માટે ન્યાયના અભ્યાસ માટે પ્રમાણનય-તત્વાલોક સિવાય અંજો કોઈ ગ્રંથ નથી જ ઇટલું નિવેદન અહીં પર્યાપ્ત થશે.

આંશલીપોલ, કાવેરીવાહ-અમદાવાદ

પૂર્ણાનન્દવિજય

માગસર સુદિ ૧૦

ધર્મ સં. ૪૮, વિ. ૨૦૨૬

ઉપોદ્ઘાત

ગુજરાતમાં દર્શનવિદ્યા પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત હતી. તેમાં જૈન આચાર્યોએ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. આચાર્ય મલ્લવાદીનું નયચક્ર વિક્રમની પાંચમી શતીમાં સમગ્ર ભારતીય દર્શનધારાઓનો સમાવેશ કરીને રચાયું છે. આચાર્ય હરિભદ્રે પણ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય અને ધર્મસંગ્રહી જેવા ગ્રંથો રચીને દાર્શનિક તત્ત્વવિચારણા કરી છે. પરંતુ પ્રમાણવિદ્યા વિષે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ (વિ. ૧૧૪૩-૧૨૨૬)ના 'પ્રમાણ-નયતત્ત્વાલોક'નું અનોખું સ્થાન છે; કારણ, તેમણે તત્ત્વવિચારણાના સાધન પ્રમાણને કેન્દ્રમાં રાખીને તે ગ્રંથની રચના કરી છે. ભારતીય દર્શનનોના વિચાર-વિકાસમાં પ્રમેયવિચારણા તો ઘણા કાલથી થતી હતી પણ ન્યાયમૂત્ર પછી પ્રમાણને કોઈએ મહત્ત્વ આપ્યું હોય તો તે બૌદ્ધોએ. એટલે ત્યાર પછી પ્રમાણવિદ્યા વિષે વિસ્તૃત સાહિત્ય રચાયું છે, પ્રમાણકેન્દ્રિત જૈનદાર્શનિક સાહિત્યની સ્વોદની પૂર્તિ કરવાનો એક પ્રયત્ન 'ન્યાયાવતાર'માં સિદ્ધસેને કર્યો અને તેના વિવર્ણનો પ્રયત્ન જિનેશ્વરના 'પ્રેમાલક્ષ્મ' અને શાન્ત્યાચાર્યના 'વાર્તિક'માં થયો પણ તે પર્ણાત હતો નહિ. આથી સમગ્ર ભાવે ચર્ચાને સમેટી લેતો વાદી દેવસૂરિનો 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' તેની ટીકા 'સ્થાદ્વાદરત્નાકર' સાથે ગુજરાતના દાર્શનિક સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે.

વાદિ દેવસૂરિ સમક્ષ આચાર્ય માણિક્યનંદિનું 'પરીક્ષામુખ' હતું જ અને ઉપરાંત દાર્શનિક સાહિત્ય તેમણે જે મઝો શક્યું તે ભેગું કર્યું. અને એમ કહેવું જોઈએ કે પરીક્ષામુખનું જ નવું સંસ્કરણ, તેમાં

जे काई खूटतुं हतुं ते उमेरीने, आलंकारिक भाषामां तैयार कर्युं अने 'सटीक-प्रमाणनयतत्त्वालोक'ने एक आकर ग्रन्थनुं स्वरूप आपी दीधुं.

वादी देवसूरि अने तेमना ग्रन्थो विषे में 'रत्नाकरावतारिका'नी प्रस्तावनामां लख्युं छे' तेथी तेनी पुनरावृत्ति जरूरी नथी. एटलं जाणवुं वस थशे के वादी देवसूरि ते काळ ११ गुजरातमां एक समर्थ दार्शनिक हता; जेनो जोटो जडवो दुर्लभ छे.

जैन दर्शन विषे विचार करीए तो तेना आगमयुगमां (वि० पू० ५००-विक्रम ५००) तत्त्वनी विचारणा एटले तत्त्वोनी अने ज्ञानना प्रकारोनी गगतरी-विभागीकरण ए मुख्य हतुं. तत्त्वनुं स्वरूप केवुं होवुं जोईए ए विषे दार्शनिकोमां चालती चर्चाना अनुसंधानमां जैन दार्शनिकोए अनेकान्तवादनी स्थापना करी अने तेनुं समर्थन कर्युं ते जैन दर्शनचर्चानो बीजो युग छे (वि० ५००-८००). तेमां समन्तभद्र, अकलंक, हरिभद्र आदि अनेक आचार्योए अनेकान्तवादनी स्थापना अने व्यवस्था माटे भगीरथ प्रयत्न कर्यो अने इतर दार्शनिकोमां जैन दर्शनने त्याश्वादी दर्शन के अनेकान्तवादी दर्शनरूपे प्रतिष्ठा अर्पावी. तत्त्वने पामवानी के तेना निरूपणनी एक नहि पण अनेक दृष्टि होई शके छे अने तेथी मात्र एक ज दृष्टिए करेल; निरूपण अधूर अने ऐकान्तिक बनी जाय छे. ते विचारवानो प्रयत्न अनेकान्तमां छे — आवी स्थापना अनेकान्तवादनी छे.

બૌદ્ધ એ જ્યારે પ્રમાણચર્ચા ઉપર ખાસ આપ્યો ત્યારે ભારતીય બધાં દર્શનોએ પોતપોતાની પ્રમાણવિધાનું પુનર્નિરીક્ષણ અને પુનર્વ્યવસ્થાપન કર્યું. આ બધું ચાલતું હતું ત્યારે જૈન દાર્શનિકોએ પણ આગમકાલથી ચાલી આવતી જ્ઞાનચર્ચાને પ્રમાણચર્ચામાં પરિવર્તિત કરી દીધી અને તેના પરિપાકરૂપે વિનૌ આઠમી શતીથી જૈન પ્રમાણવિધાનો યુગ શરૂ થાય છે. તે યુગની રચના 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' છે તેથી તેમાં પ્રમાણકેન્દ્રિત જૈનદર્શનની ચર્ચા છે.

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકની સ્યાદ્વાદરત્નાકરટીકા એ સ્વેચ્છા દર્શનપ્રમેયોનો રત્નાકર જ છે. પણ એ એટલી બધી વિસ્તૃત છે કે પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીઓ માટે તે ઉપયોગી થઈ શકે તેવી નથી. તેનો સંક્ષેપ 'રત્નાકરાવતારિકાવૃત્તિ'માં આચાર્ય રત્નપ્રભે કર્યો છે પણ તે પણ ભાષા અને વિચાર-ચર્ચાની ક્ષિપ્રતાને કારણે સુગમ નથી. આથી અતિસંક્ષિપ્ત ટીકાનો આવશ્યકતા હતી જ, જેની પૂર્તિ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મુદ્રિત બાંલબોધિની દ્વારા કરવામાં આવી છે. આનું પુનર્મુદ્રણ થાય છે તે જ તેની ઉપયોગિતાનું પ્રમાણ છે.

કો. ૬. ભારતીય સંસ્કૃતિ
વિદ્યામંદિર, નવરંગપુરા
અમદાવાદ, ૯

દલસુખ માલવણિયા

ભ. ૩.૧.૧૯૭૦

प्रस्तावना

भोः । भोः । दर्शनविमर्शनदत्तचित्ताः । चेतस्विनः । दर्शनशास्त्रं
नाम स्वर्गापवर्गमार्गदर्शनप्रदीपः, सर्वविद्यासु श्रेष्ठरायमाणा विद्या,
मानवजन्मवृक्षस्याक्षुण्णं फलं, ग्रीष्मेऽप्यतापकरः प्रकाशः, अकम्पकरं
शैत्यं, अक्लेशकरं स्नानं, अनास्यक्लेशकरं हास्यं, अनौषधमारोग्यमस्ति ।
तदेव विविधमततर्कमार्गाणां कुलपर्वत इव नदीवेगानां जनकमजनि ।

भगवत्तत्तीर्थकृतः श्रीऋषभदेवस्यानन्तरं जैनदर्शनमाविर्भवूव ।
ततश्च यथाप्रयोजनं यथापात्रं च 'कपिलादिभ्यः सांख्यादीनि नैकानि
मतान्युदभूवन्, तेषु कतमदर्शनं प्राचीनं कतमचार्याचीनमिति निर्णेतुं
नास्तीदानीमसर्वज्ञस्य कस्यचित् पार्श्वे 'निर्वाधिं साधनम्, अतो न वयं
दर्शनानां प्राचीनार्वाचीनत्वसाधनेऽधिकृतचेष्टां कुर्महे ।

जैनागमोत्पत्तिः

कालप्रवाहापेक्षया जैनदर्शनमनादिनिधनमपि वर्तमानावसर्पिणी-
कालभवचतुर्विंशतितीर्थकरापेक्षया श्रीऋषभदेवाद् भगवत् उदपद्यतातः
सादिकमियपि वक्तुं शक्यते । पूर्वतीर्थकरसिद्धान्ते विनष्टे सति सर्वत्र
धर्मशैथिल्ये प्रविष्टेऽपरस्तोतीर्थकरः समुत्पद्य स्वकालस्थल्लोकेभ्यस्त्कालक्षेत्र-

१. त्रिषष्टिशलापुरुषचरित्रे, १ पर्यायि ।

२. वैदिक-जैनासीमां मुख्यग्रन्थेषु परस्परदर्शनोद्देश्यदर्शनात्, यथा-
ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्याये, आग्नेयसूत्रे दाविषु च जैनदर्शनोद्देशो नैकतो दृश्यते ।
जैनग्रन्थेषु च सांख्य-नैयायिक-चार्वाक-वेदान्तादिशंनोद्देशो यतीर्यति ।

३. श्रीमद्भागवतेऽपि (५ स्कन्धे) ऋषभदेवस्य चरित्रं कीर्तितमस्ति ।

स्वभावादिकमपेक्ष्य तदेव प्रमाण-प्रमेयादि निर्वाधं तत्त्वं तत्तत्काल-
लोकानुकूलया सरण्या परेभ्य उपदिशति, यत् पूर्वतः तर्करैरुपदिष्टमिति
जैनप्रणाली ।

एवं क्रमशस्त्रयोविंशतीर्थकरश्रीपार्श्वनाथशासनस्य विच्छेदे सति
वर्यज्ञानतपश्चर्यादिश्रिया वर्धमानः श्रीवर्धमानापरनामा महामनाश्चतुर्विंश-
तीर्थकरः श्रीमहावीरप्रभुः प्रभूय केवलाऽऽलोकेन यत् प्रमातृ-प्रमाण-
प्रमेयादितत्त्वं प्रकटीचकार तदेव श्रीइन्द्रभूतिगौतमगणधरादिभिस्त-
च्छिष्यैर्भूरिसूरिभिश्च सूत्रग्रन्थादिरूपेण संगृहीतं, तस्य संग्रहस्य जैनागम-
श्रुतसूत्रसमयसिद्धान्तादीनि नामधेयानि सन्ति । स च संग्रहो मूल-
भेदाद् द्वादशधा, मूलेतरभेदैश्चानेकधा वर्तते ।

आगमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्

आगमसाहित्यस्य सुमुक्षुमोक्षप्रापकत्वात् प्राचीनत्वात् समप्रति-
बोधकत्वाच्च तत्र दर्शनशास्त्रस्यातीवसंक्षेपतया खण्डशश्च निर्देशः कृतः ।
तथापि सूत्रकृताङ्गसूत्रे समयाख्ये प्रथमाध्ययने बौद्ध-चार्वाक-सांख्य-
मद्वैतवादि-नियतिवादि-क्रियाऽक्रियावादि-ज्ञानाऽज्ञानवादिप्रभृतीनां
नैकानि दर्शनानि प्रमाणानि च निदिश्य निराकृतानि । दृष्टिवादाख्यं

१. सूत्रकृताङ्गद्वितीयेऽध्ययने ।

५. अतः भासइ अरहाः सुत्तं गंधेति गणहरा निरणं ।

सासणस्स हिइट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तेइ ॥ “विशेषावश्यकभाष्ये
गाथा १११६” ।

६. तत्त्वार्थभाष्ये, अ. १-२० ।

यद्यपि नैन्दीसूत्रादिषु आगमतर्कपद्धत्यनुकूलः प्रमाणद्वयवादोऽपि विलोक्यते, नयवादानन्तरेण च सूत्रान्तरेषु कुत्रचित् प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाख्यं प्रमाणचतुष्टयमन्यथ प्रकारो दृश्यते, परन्तु तेषु सूत्रेषु प्रमाणसङ्ख्याविषये समन्वयस्तु न समीक्ष्यते ।

आगमतर्कपद्धत्या प्रमाणविचारः

तर्कमार्गं मुख्यतयाऽनुसरद्विजैनेतार्किकैः प्रत्यक्ष-परोक्षप्रमाणद्वय-वादः स्थापितः, स च विचार्यमाणायामागमपद्धत्यां न विरुद्ध आगम-पद्धतित इति निश्चितं प्रतिभाति । अत एवाऽऽगमेतरग्रन्थकारेषु प्रथमं श्रीउमास्वातिवाचकवर्यैः ‘तत्त्वार्थाधिगमे सूत्रे’ आगमरीत्या पञ्चविधं ज्ञानं प्रदर्श्य “आद्ये परोक्षम्” (तत्त्वार्थ० अ० १, सू० ११-) “प्रत्यक्षमन्यत्” (त० १-१२) इति सूत्राभ्यां तत् प्रत्यक्ष-परोक्ष-प्रमाणयोर्मध्येऽन्तर्भावितम् । “तत्प्रमाणे” (त० १-१०) इति सूत्रेण च प्रमाणस्य द्वैविध्यमेव स्थापितम् । “सर्वाण्येतानि मति-श्रुतयोरन्तर्भूतानीन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात् । किञ्चान्यत्, अप्रमाणान्येव वा । कुतः ? मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद् विपरीतो-पदेशाच्च” (तत्त्वार्थ० १-१२ भाष्यम्) इति स्वोपज्ञभाष्ये च प्रत्यक्षानुमानोपमानाऽऽगमाख्यः प्रमाणचतुष्टयवादोऽपि निरस्तः ।

१. नन्दीसूत्रं २, पृ० २२ ।

१०. श्रीसिद्धसेनदिवाकर-हरिभद्र-विद्यानन्द-भाणिक्यनन्द्यादिभिः ।

११. आगमपद्धतिपक्षप्राप्तिभिः श्रीदेववाचक-जिनभद्रक्षमाश्रमणादि-भिरपि प्रमाणद्वयं स्वीकृतम् ।

१२. तत्त्वार्थ० १-११ ।

यस्तु आगमेऽनन्तरोक्तप्रमाणचतुष्टयवादोऽपि दृश्यते; स नैयायिकादि-
सिद्धान्तापेक्षया वर्तते, नयवादान्तरेण च तत्र प्रतिपादितो भवेदिति
समाहितं तैः ।

परनिमित्तेन्द्रियसन्निकर्षादिहेतुना जायमानानां लौकिकप्रत्यक्षानु-
मानादिप्रमाणानां परोक्षप्रमाण एवान्तर्भावो भावनीयः । उपमानादीनां
च पृथक्प्रमाणत्वाभावाद् मुख्यतया सर्वप्रमाणसंप्राहिणी प्रत्यक्ष-परोक्ष-
भणित्तिरेव घटाकोटिमाटीकृते इति निष्कर्षः ।

ततो जैनतर्कशास्त्रव्यवस्थापकैः श्रीविक्रमादित्यमण्डलीमण्डनैः श्री-
सिद्धसेनदिवाकरपादैर्यायावताराख्ये ग्रन्थे प्रमाणस्य प्रत्यक्ष-परोक्षलक्षणं
“द्वैविध्यमङ्गीकृतम् ।” “जिनभद्रक्षमाश्रमण—” “हरिभद्रसूरि—” “विद्यानन्द-
मौणिक्यनन्दि—” “अकलङ्कभट्ट—” “जिनेश्वरसूरिप्रमृतिभिः सर्वैः श्वेताम्बर-
दिगम्बरसूरिवर्यैरपि मुख्यतया प्रत्यक्ष-परोक्षाभिधं प्रमाणद्वयमेव स्वेषु
स्वेषु ग्रन्थेषु प्रतिपादितम् ।

इन्द्रियमनोनिमित्तं मतिनामधेयं ज्ञानमस्ति; तद् आगमेषु तत्त्वार्थ-

१३. न्यायावतारप्रथममल्लोक्तटीका । प्रमाणपरीक्षा पृ० ६३-६७

१४. प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥ —न्यायाव० १ ।

१५. विरोधाधश्चकणाया ८८ ।

१६. पददर्शनसमुच्चये भा० ५५ ।

१७. अष्टसहस्रीग्रन्थे ।

१८. परीक्षामुक्ते ३ समुद्देशे सूत्रम् २ ।

१९. लघुनिरूपणे ।

सूत्रे च 'अक्षेभ्यः, परतो वर्तते' इति, परोक्षतयैव प्रतिपन्नम् । नैया-
यिक-बौद्धादीनां तर्कस्य विकसिते सति, इन्द्रियमनोनिमित्तं घट-पट-
सुखादिज्ञानमपि 'प्रत्यक्षम्' इतिकल्पना सर्वत्र प्रसृतवती; सा च
स्थूलव्यवहारदृष्ट्या जैनानामपि नानुचितेति हेतोर्नन्दिस्त्रादिषु इन्द्रिय-
व्यवधानात् तादृशं मतिज्ञानं परोक्षमपि लौकिकप्रत्यक्षतया समर्थितम् ।
विशेषावश्यकभाष्येऽपि " इन्द्रियमणोभवं जं तं संववहारपञ्चखं "
(गाथा ६५)—इति गाथया घटपटसुखादिज्ञानस्य व्यवहारेण प्रत्यक्षत्व-
मङ्गीकृतम् । वस्तुतस्तु आत्मातिरिक्तद्वारा जायमानत्वात् तदप्रत्यक्ष-
मेवास्तीति नैयादिषु समाहितम् ।

२०. "अश्रुते, अक्षोति वा व्याप्नोति सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावान्
इत्यक्षो जीवः । अश्रुते विषयमित्यक्षमिन्द्रियं च ॥" (१-१-१०) इति
श्रीप्रमाणमीमांसावृत्तौ हेमचन्द्रप्रभुरक्षव्याख्यामाचख्यौ ।

२१. पराणीन्द्रियाणि मनश्च प्रकाशोपदेशादि च बाह्यनिमित्तं प्रतीत्य
तदावरणकर्मक्षयोपशमापेक्षस्याऽऽत्मन उत्पद्यमानं मतिश्रुतं परोक्षमित्याख्यायते
त० सर्वार्थसिद्धिटीका । अ० १-११ ।

२२. "एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकमेदेन द्विविधम् । तत्र लौकिकप्रत्यक्षे-
घोढा सन्निकर्षो वर्णितः, अलौकिकसन्निकर्षस्त्वदानीमुच्यते —

" अलौकिकव्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा" ॥ ६३ ॥

इति सिद्धान्तमुक्तावलीप्रत्यक्षखण्डे, पृ० ३३ । न्यायविन्दुप्रथमपरि-
च्छेदे । योगसूत्रवृत्तिसमाधिभादे । सांख्यकारिकागौडपादभाष्ये पृ० ४ ।
नन्दीसूत्रं ३, पृ० २३ । एवमाप्तपरीक्षा-प्रमेयकमलमार्तण्ड-प्रमाणलक्षणा-
दिष्वपि च ऐन्द्रियकज्ञानं सांख्यवहारिकत्वेन प्रतिपादितम् ।

२३. नन्दिस्त्रं २४, पृ० ५१ । तत्त्वार्थसूत्र-न्यायावतार-दिष्वप्य-
प्रत्यक्षमेवोक्तम् ।

प्रमाणनयतत्त्वालोकाऽऽलोचना

प्रौढसैद्धान्तिक-तार्किक-वैयाकरण-कविचक्रवर्ति-नैकभाषाकोविदैः श्रीवादिदेवसूरिपादैरागम-^{२३}सिद्धसेन-हरिभद्राचार्यादिप्रन्थान्धस्य, दुर्वा-
दिवादांश्च निरस्य, तीर्थपतिमुपास्य प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्योऽयं ग्रन्थो
जग्रन्थे । अत्र ग्रन्थे पूर्वभूरिमूरिरीतिमनुसृत्य प्रत्यक्ष-परोक्षलक्षणं प्रमाणस्य
द्वैविध्यं प्ररूपितम् । प्रत्यक्षस्य तावत् सांन्यवहारिक-पारमार्थिकौ भेदौ
प्रदर्श्य सांन्यवहारिकप्रत्यक्षस्येन्द्रियानिन्द्रियनिवन्चनाद् द्वौ प्रकारौ
प्रदर्शितौ । इन्द्रियानिन्द्रिययोर्धैरुशोऽवग्रहादिभेदेन चतुःप्रकारत्व-
मुल्लिखितम्^{२४} । पारमार्थिकप्रत्यक्षस्य चागमतर्कपद्धतिसंमताऽवधि-मनः-
पर्याय-केवलज्ञानभेदतः त्रैविध्यं समर्थितम् । परोक्षस्य स्मरण-प्रत्यभि-
ज्ञान-तत्त्वानुमानागमभेदैः पञ्चविधः समुक्तम् । प्रत्यक्षानुमानयोः स्वार्थ-
परार्थना च सिद्धसेनदिवाकरादिवत् साधिता ।

श्रीवादिदेवसूरिसमयपर्यन्तं प्रमाण-नयादिविषये दार्शनिकी यावान्
विकासोऽभवत् तावन्तं समस्तमत्र ग्रन्थे ते सूत्रितवन्तः । पक्ष-साध्य-
दृष्टान्त-हेतुपल्लव्यनुपलब्धि-सतमङ्गी-हेत्वाभास-नय-नयानास-वाद-वादि-

२३. श्रीसिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृत्-
प्रसादाः । येषां विमृश्य सततं विनिष्पान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति
तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥ १० १. स्वाद्यादत्ताकरस्य प्रथमे भागे पृ. ८ ।

२४. प्रमाणरीक्षा-प्रमाणलक्षण-न्यायदीपिकादिदिगम्बरग्रन्थेष्वपि
प्रत्यक्षस्यैते सर्वे प्रकारा दृश्यन्ते । अरमहादयोऽन्यथादस्य भेदा आगमेष्वपि
सन्ति । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरसु विस्तरात् प्रमाणमीमांसायां प्रमाणभेदावर्णिताः ।

स्वरूपभेदादिकं सविस्तरमस्मिन् अन्येऽतीव स्पष्टतया प्रतिपादितम्,
येनाल्पमतिरपि सम्यक्तया पठितुं प्रत्यलो भवेत् ।

परीक्षामुखेन सह तुलनाविचारः

अस्य प्रमाण-नयतत्त्वालोकस्य सरणिर्माणिक्यनन्दिविरचितपरीक्षा-
मुखसदृशी प्रतिभासते । परन्तु यादृशं स्पष्टत्वं विशेषत्वं ललितपदो-
पन्यासत्वं च प्रमाणनयतत्त्वालोकं विभोक्तव्यं; तादृशं परीक्षामुखग्रन्थे
न प्रेक्ष्यते । तथाहि—सन्निकर्षादिखण्डन-विपर्ययादिलक्षणाऽवैप्रहादिभेद-
चतुष्टयावध्यादिविकल्पारमार्थिकज्ञान-चतुर्विधाऽभाव-सप्तमङ्गी-सकला-
देश-विकलादेश-नय-तदाभासभेदलक्षणोदाहरण-वाँद-वादि-सम्य-समा-
पत्तिस्वरूपादिकं परीक्षामुखग्रन्थे न ग्रथितम् । प्रमाणनयतत्त्वालोकं
त्वेतत् सकलं समस्ति ।

परीक्षामुखे षट्समुद्देशेषु २१२ सूत्राणि वर्तन्ते-प्रमाणनयतत्त्वा-
लोकेश्छपरिच्छेदेषु ३७८ सूत्राणि सूत्रितानि सन्ति । श्वेताम्बर-

२६. प्रमेयरत्नमालाख्यायां परीक्षामुखटीकायां तु प्रत्यक्षस्यावग्रहादयो
विकल्पारमार्थिकप्रत्यक्षभेदाश्च लिखिताः । प्रमेयकमलमार्तण्डेऽप्येते प्रति-
पादिताः सन्ति ।

२७. “प्रमाणतदभासौ.....(परीक्षामुखं ६-७३)” इत्येकेन सूत्रेण
वादिप्रतिवादिविषये सूचितम् । “सम्भवदन्यद्विचारणीयमिति” (परीक्षा
६-७४) इत्यन्तिमसूत्रेण च तत्रानुक्तनय-नयाभासादिविषयेऽन्यतो ह्येयमिति
अतिरिक्तं परीक्षामुखकर्त्रा, परं न तत्र ग्रन्थे सूत्रितम् ।

दिग्गम्बराणां दर्शनविषये प्रायः समानसिद्धान्तत्वात् प्रमाणस्य लक्षण-
संख्या-विषय-फल-तदाभासादीनां सूत्रपद्धत्याश्च साम्यं द्वयोरपि
ग्रन्थयोर्मध्ये वरीवर्ति । एतत्साम्यं समीक्ष्य कोऽपि दुस्साहसाद् यथेवं
कथयेद् यत् 'वादिदेवसूरिणा परीक्षासुखात् सूत्राणि संगृहीतानि
तद्वचना कौशलं वा तस्मादासादितमिति' तदा तस्य तद् दुःसाहस-
प्रलपितत्वान्न कक्षीकरणाहं प्रेक्षादक्षाणाम् । न हि किञ्चित्साधर्म्य-
मात्रेणैतत्-संग्रहस्तदनुकरणता वा सिध्यति, अतिप्रसङ्गात्, अन्यथा
जनेन्द्रप्रक्रियादिव्याकरणग्रन्थेष्वपि पाणिन्यादिसूत्रसादृश्यदर्शनात् तत्रापि
पाणिनीयव्याकरणादितः तत्-सूत्रसंग्रहानुकरणतापत्तिः कथं न स्यात् ?
तुल्ययोगक्षेमात्वात् । किञ्चानेकवादिजिष्णुधिपणानिराकृतधिपणधिपणश्चतुर-
शीतिसहस्रश्लोकात्मकस्याद्वादरत्नाकरमहावादग्रन्थस्य रचयिता श्रीवादि-
देवसूरिरपरस्य सूत्राणि तद्वचनाकौशलं वा गृहीयादिति कः खलु
कोविदः श्रद्धान्वितः ?

अस्य ग्रन्थस्य नामधेयम्

श्रीवादिदेवसूरिणा सूत्ररूपो यो ग्रन्थो ग्रथितस्तस्य "प्रमाण-
नयतत्त्वालोकालङ्कारः" इति नाम साम्प्रतं सर्वत्र प्रसिद्धमास्ते, परन्तु

२८. शेषं श्वेताम्बरस्तुल्यमाचारे देवते गुरौ ।

श्वेताम्बरप्रतीकानि तर्पणाश्यापि मन्दते ॥ २७ ॥

स्याद्वादविद्याविद्योतात् प्रायः सापत्निका अमी ॥ २८ ॥

—राजशेखरीयपददर्शनसमुच्चयः ।

२९. संगृहीतभाषायां सर्वत्र प्रयन्तुमारुहायिनाः सूत्रनिर्माणद्वदि-
शरता ।

तन्न युक्तम्, यतो ग्रन्थकर्त्रा त्वस्य 'प्रमाणनयतत्त्वालोकः' इत्येव नामधेयं स्थापितमित्यस्यैव ग्रन्थस्य विस्तृतस्वोपज्ञटीकारूपस्याद्वाद-
रत्नाकरग्रन्थान्तःपाठतः स्पष्टं प्रतिभासते । तथाहि — “ कथं पुनः
प्रमाणनयतत्त्वालोकः शास्त्रम् ? येन तदाऽऽरम्भे परम्परागुरु-
प्रवाहः स्मर्यते, इति चेत्, उच्यते, ” “ तच्चाष्टपरिच्छेदी-
रूपस्य प्रमाणनयतत्त्वालीकस्यास्तीति सोऽपि शास्त्रम् ” — स्याद्वाद-
रत्नाकरः १ परि०, १ भागः, पृ० ७ आर्हतमतप्रभाकरमुद्रितः । तथा —

“ इदं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणान्तस्तत्त्वरूपतया प्रतिभासमानं
प्रमाणनयस्तत्त्वालोकारूपं शास्त्रम् ” — स्याद्वादरत्नाकरप्रथमभागः,
पृष्ठम् ९ । श्रीवादिदेवसूरः प्रियतमशिष्यश्रीरत्नप्रभसूरिः स्याद्वादरत्नाकर-
साररूपां रत्नाकरावतारिकां टीकां रचयाञ्चक्रे, सोऽपि तस्यां प्रस्तुत-
ग्रन्थस्य “ प्रमाणनयतत्त्वालोकः ” इत्येव नाम प्रकटीचकार, तथाहि —

“ सोऽपि समासतः सूत्राभिधेयावधारणं विना नः, इति
प्रमाणनयतत्त्वालोकारूपतत्सूत्रार्थप्रकाशनपरा रत्नाकरावता-
रिका नाम्नी लघीयसी टीका प्रकटीक्रियते । ” रत्नाकरावतारिका
यशोवि० ग्रन्थमालामुद्रिता पृ० २ * ।

शब्दार्थेऽपि विचार्यमाणे प्रमाण-नययोस्तत्त्वं, तस्यालोकः — प्रकाश
इति 'प्रमाणनयतत्त्वालोकः' इत्येवास्य पर्याप्तं युक्तं च नाम प्रति-
भासते । 'आलोकस्यालङ्कारः' इति नाम तु निरर्थकमविशिष्टार्थं वा
प्रतिभाति । यद्यपि मुद्रितस्याद्वादरत्नाकरस्य प्रत्येकपरिच्छेदान्ते^{३०}

* अस्यापरं मुद्रणं गूर्जरभाषानुवादसहितमनेकपरिशिष्टादिभिरलंकृतं,
अहम्मदावादस्थला० द० भारतीयसंस्कृतिमन्दिनात् कृतमस्ति ।

३०. आर्हतमतप्रभाकरमुद्रितस्याद्वादरत्नाकरप्रथमभागे पृ० २५७, १ ।

“इति श्रीदेवानायेण विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनय-
तत्त्वालोकालङ्कारे प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमः परिच्छेदः
॥ १ ॥” इति पाठो दृश्यते, परन्तु परिच्छेदान्त उपसंहारोल्लेखमेदस्तु
लिपिकारविहितोऽपि भवेद्, इति संभावनायाः संग्रहात्, सन्दिग्धत्वं,
तं संदेहं ‘प्रमाणनयतत्त्वालोकः’ इतिरूपं ग्रन्थात्निर्दिष्टं ग्रन्थकार-
पाठत्रयं निराकुर्वत् निश्चापयति यदस्य प्रमाणनयतत्त्वालोक इत्येव
ग्रन्थकारसम्मतमभिधानमस्ति, नान्यदिति ।

आमानगरस्थश्रीविजयधर्मउद्दमीज्ञानमन्दिरस्थ रत्नाकरावतारिका-
हस्तलिखितपुस्तकद्वयस्य प्रथमपरिच्छेदान्ते, तथा प्रमाणनयतत्त्वालोक-
मूलग्रन्थस्य लिखितपुस्तकस्य प्रथमपरिच्छेदान्ते चोपसंहारपङ्क्तिषु
“श्रीप्रमाणनयतत्त्वालोकः” इत्येव पाठो विद्यतेऽतो मूलग्रन्थकार-
तच्छिष्यलिखितपाठचतुष्टयेन संवादभूतेन युक्त्या च निर्वाधमिदं सिध्यति
यत् प्रस्तुतग्रन्थस्य ‘श्रीप्रमाणनयतत्त्वालोकः’ इत्येव नामधेयं
श्रीवादिदेवसूरिभिर्विहितम्, न ‘प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः’
इति । किञ्च विद्वद्ग्रन्थनामानि प्रायः संक्षिप्तानि भवन्ति ।

या च प्रसिद्धिरलङ्कारान्तस्य जाता; तास्य ग्रन्थस्य श्रेष्ठतमत्वात्
“अलङ्कारभूतोऽयं ग्रन्थो न्यायग्रन्थेषु” इति लोकप्रतीतिहेतोः, लिपि-
कारस्य वा भ्रान्त्या समञ्जनीति संभाव्यते । यथा—दिगम्बरानां तत्त्वार्था-
भिगमसूत्रविधातुः श्रीउमास्वातिपादस्य श्रीउमास्वामित्वेन प्रसिद्धिर्गता;
सा च बहुकालतो भ्रान्तिसम्भवेति साधितं सप्रमाणं दिगम्बरपण्डित-
श्रीपुंगवकिशोरादिमहाशयैः तद्वदपि वैदित्यमिति मामकी मतिः ।

बोधोऽपि प्रीतः । यदा देवसूरिर्मरुदेशस्थनागपुरं पुरं जगाम तदा
आह्लादनाख्येन भूपेन सहाभिमुखमागत्य देवबोधो देवसूरिमेवं
स्तुतवान्—

यो वादिनो ^{४३}द्विजिह्वान् साटोपं त्रिषयमानमुद्रितः ।
शमयति स देवसूरिर्नरेन्द्रवन्द्यः कथं न स्यात् ॥

—प्रभावकच० दे०प्र० ७६ ॥

वादिकुमुदचन्द्रेण सह वादः

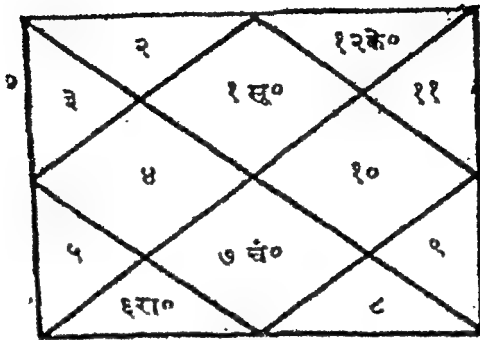
श्रीदेवसूरिर्यदा कर्णावतीं गत्वा वर्षाचतुर्मासीं तस्थौ तदा
जयकेशिदेवाख्यस्य कर्णाटवृषतेर्गुरुर्जितानेकसभो मदोद्धुरः कुमुदचन्द्र-
नामा दिगम्बरवादी अपि तत्र तस्थिवान् । विविधैरुपायैः कुमुदचन्द्रो
देवसूरिं वादाय उत्तेजितवान् । शान्ताऽऽत्मापि देवसूरिस्तन्मद-
विनाशाय श्रीपत्तने गुर्जरराजसभायां वादं विधातुं प्रतिज्ञाय कुमुद-
चन्द्रं च प्रेर्य शुभे शकुनजाते मुहूर्ते पद्भ्यां प्रयात्य पत्तनमा-
जगाम ।

४३. सर्पाणां राश्यां च शमनेऽसमानधर्मत्वं, मुद्राराक्षसे विशाखादत्तेन
द्वितीयाह्ने प्रोक्तं तद् यथा—

आणंति तन्तजुतिं जहद्विभं मंडलं अहिलिहन्ति ।

जेभन्तरक्खणपरा ते सप्पणराहिं उव्वरन्ति ॥

देवसूरिप्रयाणकुण्डली

कुमुदचन्द्रोऽपि पत्तनमाजिगमवान् । तत्र श्रीसिद्धराजे सभापतौ सति, ११८१ वैकते वर्षे वैशाखपूर्णिमादिने तयोर्वादारम्भः संभव्यः । पणवन्धनायमजनि—

पणवन्धः

१—वादे यदि कुमुदचन्द्रः परामूयेत तदा तेन गुर्जरदेशायागो विधेयः ।

२—देवसूरिभ्यो परामूयेत तदा स गुर्जरदेशीयभेताम्बरैः सह दिगम्बरमतमङ्गीकुर्यादिति ।

४४. प्रयाणप्रतिपादकम्पोजस्ययं प्रभावक्यरित्रे—

सप्तः सूरिदिने शुद्धे मेघन्मे रसौ रिपते ।

सप्तमस्ये सदाह्ये च षष्ठे राहौ रिपुद्वि ॥ १३९ ॥

अनेन श्रीवैभवं सापते नरेवसूरिणा वैदग्ध्यपूर्णिमायां लक्ष्मीपर्वदिनि वा दिने प्रकृतः प्रयाणमकरोति ।

बोधोऽपि प्रीतः । यदा देवसूरिर्मरुदेशस्थनागपुरं पुरं जगाम तदा
आह्लादनाख्येन भूपेन सहाभिमुखमागत्य देवबोधो देवसूरिमेवं
स्तुतवान्—

यो वादिनो ^{४३}द्विजिह्वान् साटोपं विषयमानमुद्गिरतः ।
शमयति स देवसूरिर्नैन्द्रवन्द्यः कथं न स्यात् ॥

—प्रभावकच० दे० प्र० ७६ ॥

वादिकुमुदचन्द्रेण सह वादः

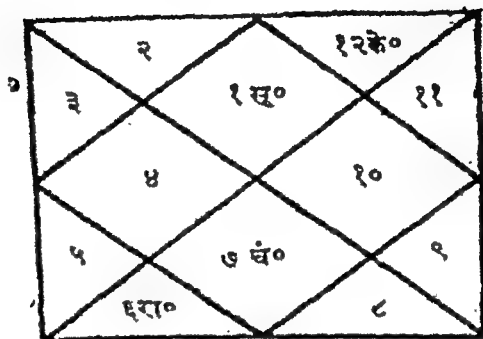
श्रीदेवसूरिर्यदा कर्णावतीं गत्वा वर्षाचतुर्मासीं तस्थौ तदा
जयकेशिदेवाख्यस्य कर्णाटनृपतेर्गुरुर्जितानेकसभो मदोद्भुरः कुमुदचन्द्र-
नामा दिगम्बरवादी अपि तत्र तस्थिवान् । विविधैरुपायैः कुमुदचन्द्रो
देवसूरिं वादाय उत्तेजितवान् । शान्ताऽऽत्मापि देवसूरिस्तन्मद-
विनाशाय श्रीपत्तने गुर्जरराजसभायां वादं विवातुं प्रतिज्ञाय कुमुद-
चन्द्रं च प्रेर्य शुभे शकुनजाते मुहूर्ते पद्भ्यां प्रयात्य पत्तनमा-
जगाम ।

४३. सर्पाणां राशां च शमने समानधर्मत्वं, मुद्राराक्षसे विशाखादत्तेन
द्वितीयाह्ने प्रोक्तं तद् यथा—

आणंति तन्तजुत्तिं जहृद्विभं मंडलं अहिलिहन्ति ।

जे मन्तरक्वणपरा ते सप्पणराहिवं उववरन्ति ॥

देवसुरिमयाणकुण्डली

कुमुदचन्द्रोऽपि पत्तनमाजिगवान् । तत्र श्रीमिहिराजे सभापती
सति, ११८१ वैक्रमे वर्षे वैशाखपूर्णिमादिने तयोर्वादारम्भः संबभूव ।
पणवन्धधायमजनि—

पणवन्धः

१—वादे यदि कुमुदचन्द्रः पराभूयेत तदा तेन गुर्जरदेशयागो
विधेयः ।

२—देवसुरिभ्यो पराभूयेत तदा स गुर्जरदेशीयधेताम्बरैः सह
दिगम्बरमतमङ्गीकुर्यादिति ।

४४. प्रमाणपटप्रतिपादकजोक्तस्य प्रमाणवचनम्—

ततः सुरिभिः हृद्ये धेपतां रथी रिपते ।

छातमये छात्राहं च यो राक्षी रिपुहृदि ॥ १३६ ॥

अनेन श्रीकेन कदाचैव देवसुरिणा वैशाखपूर्णिमादी तत्समीपवर्तिनि
या दिने प्रकृतः प्रमाणवचनीति ।

सभ्याः

१ — कुमुदचन्द्रपक्षीया केशवनामानखयः पण्डिताः सभ्याः
आसन् ।

२ — सभापतिपक्षीयाः सागर-महापि-उत्साह इति नामानखयो
विद्वांसः सभ्या बभूवुः ।

३ — देवसूरिपक्षीयौ कविचक्रवर्तिश्रीपालः, भानुश्रांसीत् ।

वादि-प्रतिवादिसिद्धान्तः

पक्षः	वादिकुमुदचन्द्रस्य	देवसूरेः
स्त्रीमुक्तिः ।	न भवति ।	भवति ।
केवलिमुक्तिः ।	”	”
सवस्त्रस्य मुक्तिः ।	”	”

वादि-प्रतिवादि-सभ्य-सभापतिषु समस्तेषु वादाङ्गेषु सभा-
मलङ्कारैर्वस्तु “भवान् तावत् स्वपक्षं कक्षीकरोतु” इति देवसूरावुक्ते
सति दिगम्बराचार्य कुमुदचन्द्रो राज्ञे प्रथममाशिषं ददौ । तद्यथा—

“सद्योतद्युतिमातनोति सविता जीर्णोर्णनामालय-

च्छायामाश्रयते शशी सशकतामायान्ति यत्रादयः ।

इत्थं वर्णयतो नभस्तव यशो जातं स्मृतेर्गोचरं

तद् यस्मिन् भ्रमरायते नरपते । वाचस्ततो मुद्रिताः ॥”

पश्चाद् देवसूरिरपि सुन्दरश्लिष्टार्थमाशिषं वितर्णवान् । तद्यथा—

“ नारीणां विदधाति निर्वृतिपदं श्वेताम्बरप्रोन्मिपत्-
कीर्तिस्फाति मनोहरं नयपथप्रस्तारमङ्गीगृहम् ।

यस्मिन् केवलिनो न निर्जितपरोत्सेकाः सदा दन्तिनो
राग्यं तज्जिनशासनं च भवतश्चौलुक्य ! जीयाच्चिरम् ॥ ”

वादारम्भः

ततः पराभवशङ्कासङ्कुलितान्तःकरणः कुमुदचन्द्रः स्वपक्षस्थापनाय
तीमुक्ति-केवलिमुक्ति-सवत्स्रमुक्तिप्रतिपेक्षकरक्षोपन्यासं कृतवान् । अथ
तत्पक्षस्थापनानन्तरं सभापतिप्रार्थितः श्रीदेवसूरिः प्रतिवदितुमारभे ।
प्रथमं तु देवसूरिणा कुमुदचन्द्रोपन्यस्तपक्षसाधनादीनि पर्वतशिखराणीव
मदातार्किकशान्तिसूरिविरचितोत्तरायत्यननूत्रवृत्तिमनुसृत्य सत्तर्ककर्क-
शैधतुरसीतिविकल्पयुक्तिजालवज्जरनेकधा खण्डितानि । अस्मलितं तं
स्रग्दन्तप्रकारमवधारयितुमभ्यश्रमः । संभ्रान्तचेताः कुमुदचन्द्रः “पुनरुप-
ताम्” इति देवसूरिं प्रोक्तवान् । देवसूरिः सम्पूर्णमपि स्वोपन्यासं
त्रिवारमावृत्तवान् । ततः उत्तरदानेऽनुपन्नप्रतिभः कुमुदचन्द्रो निरुत्तेजाः
सन् मौनं बभारः । सभापतिना सन्निधौ “देवसूरिणा कुमुदचन्द्रो
जितः” इत्यनेकवारं हरिताशपूर्वकमुद्रपोषितम् । सर्वथा परास्तोऽपि
दिगम्बराचार्यः कुमुदचन्द्रः स्वकीर्तिरक्षजाय “भवदुपन्यासे प्रोक्ताः
कोटाकोटि, कोटिकोटि, कोटीकोटि, इति शब्दाः अमुदाः अतः
अपशब्दाश्चानिप्रदृश्यानेन निगदन्तो भवान् इत्यश्वत्थं तपस्विना मदा-

वैयाकरणेन देवसूरिणा लक्षणसूत्रपुरस्सरमेते त्रयोऽपि शब्दाः संसाधिताः ।
उत्साहाख्येन विदुषा सम्येनापि चैते शब्दाः पाणिनेः संमता इत्यनु-
मोदितम् । तेन स कुमुदचन्द्रः स्वयं निरनुयोग्यानुयोगाख्येन निग्रह-
स्थानेन निगृहीतः पराजयं प्राप्यातितरां ललञ्जे ।

राजा सहर्षं धन्यवादप्रदानपूर्वकदेवसूरेर्विजयमसकृत् घोषयाञ्च-
कार । कुमुदचन्द्रस्य च देशत्यागमादिदेश । वादसमाप्त्यनन्तरं जयपत्रं
(Testimony of victory) सम्यग् लेखयित्वा स्वहस्ताक्षरैरलङ्कृत्य
बहुमानपूर्वकं श्रीदेवसूरये ददौ । पारितोषिकरूपेण प्रचुरं द्रव्यं छाला-
प्रभृतिग्रामद्वादशकं चादिदेश, निःस्पृहत्वात् तद् द्रव्यमनिच्छति सूरौ
सर्वपरामर्शेन तद् धनं जैनमन्दिरनाभेयजिनमूर्त्तिनिर्माणप्रतिष्ठायां व्ययित-
वान् राजा ।

अयं वादः षोडशादिवसान्ते समाप्तिं प्राप्तः ।

ग्रन्थरचना

वादानन्तरं वादिदेवसूरित्वेन प्रसिद्धो देवसूरिरनुभूतं प्रचण्डतर्क-
कर्कशं सर्वं युक्तिजालं प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य स्वोपज्ञाख्याख्यारूपे
चतुरशीतिसहस्रश्लोकात्मके आकरे स्थाद्वादरत्नाकरे ग्रन्थे लोकोपकार-
मनोज्ञभाषया विस्तरतो निबद्धवान् । तत्कालीनैस्तत्पश्चाद्वादि-
प्रौढैरपि तार्किकैरयं ग्रन्थः मुक्तकण्ठं प्रशंसितोऽभ्यस्तश्च सा-
तदतिरिक्ता अन्येऽपि संस्तुताः ।

ग्रन्था प्रथिताः । त्रिगुणान्वेषगानन्तरं त्रिप्रोक्ता देवमूर्त्तिर्ग्रन्था अस्मा-
भिर्दृष्टाः श्रुताश्च त इमे —

देवसुरिग्रन्थाः

* १ प्रभाते जीवानुशासनम् ।	† ७ कलिकुण्डपार्श्वजिनस्तवनम् ।
* २ मुनिचन्द्राचार्यस्तुतिः ।	† ८ यतिदिनचर्या (जैनग्रन्थावली)
* ३ गुरुविरहविलापः ।	† ९ ज्ञानाभिगमलपुष्टिः (")
* ४ द्वादशवतस्वरूपम् ।	× १० उपधानस्वरूपम् ।
† ५ कुरुकुडादेवीस्तवनम् ।	× ११ प्रभातस्मरणस्तुतिः ।
† ६ श्रीपार्श्वधरणोरगेन्द्र-
स्तवनम् ।	+ १२ उपदेशकुलकम् ।
+ १३ संतारोद्धिप्रमनोरथकुलकम् ।

नक्षत्रितानि क्षुण्णिकश्चिकित्सायितोद्गच्छत् कश्चरवृत्तोऽप्यप्रमत्तमस्मान्ना-
करस्तादादरणाकरप्रमुखाऽनेकतत्तत्प्रत्यावली कां कां न चमयरीकरीति
कोविदायनोन् .. । — मुनिगुणदरसुरिः ।

रचयतादरणाकरनामधेयं ग्रन्थं महान्तं त्रिगुणाकर्षणम् ।

इत्या मनीषानमशाप मन् तन् भोदेवसुरिर्नहि माति लोके ॥३०॥

मिदान्न परमादिनां हि बहुताः संतोष्य तदुपितभिः

पद्यादौपम्यैः शोभनमर्जुनसनाऽनवस्थादिभिः,

पदे मूढे दद्यात्प्रमेयमदया मत्तान्यस्तदितो

देशाचार्यगुणो नरो विजयतां स्वादादरणाकरः ॥ - संतोषक ॥

मन्मथः शोभनयामोविदमोविहवा लोके मन्मथयामलोके (२०-१०)

रचयतादरणाकरं निर्दिष्टः ।

• इतिविहवादिना यन्मया 'प्रचरणसमुच्चये' (६०-सं- १९२३)

मुद्रिताः सन्ति ।

† इतिविहवादिना यन्मया मुनिश्रीवसुदेवः संवादितः ।

× इतिविहवादी मन्मथो वृद्धिरचयानुजिनिरी ।

+ इतिविहवादी मन्मथो विहवादीपमनादयानो वनेति ।

(३२)

प्रमाणनयतत्त्वालोके

वादिदेवसूत्रे राजप्रतिबोधकत्वम्

नागपुरीय-माहादनृपः, सिद्धराजजयसिंहभूपः, कुमारपालः
पृथ्वीपाल इत्यादयो नैके नृपतयः सूरिणा उपदिष्टा इति ज्ञायते ।

वादिदेवसूत्रेः शिष्याः

तेषां बहवः शिष्याः संवम्बुः । तेषु ज्ञातनामानस्त्वेते—

१ भद्रेश्वरसूरिः । (पट्टधरः)	६ पूर्णदेवाचार्यः ।
२ रत्नप्रभसूरिः ।	७ जयप्रभः ।
३ माणिक्यः । (मु० कुमुदचन्द्रे)	८ पैत्रचन्द्रगणिः ।
४ अशोकः । (")	९ पैत्रप्रभसूरिः ।
५ विजयसेनः । (")	१० भद्रेश्वरः ।

४७. एतौ द्वौ शिष्यौ वादिदेवसूरिणा स्याद्वादरत्नाकरे सहायकत्वेनो-
ल्लिखितौ, स्याद्वादरत्नाकरस्य प्रथमपरिच्छेदान्ते (श्लो० २६४) तथाहि—
‘भद्रेश्वरः प्रवरशुक्तिमुवाप्रवाहो रत्नप्रभश्च भजते सहकारिभावम् ॥’

४८. जालोरदुर्गस्थकायनगिरिशिलालेखः, सं० १२२१ वैकमीयः ।

४९. प्रबुद्धरोहिण्येयनाटके श्लो० ५ ।

५०. प्राचीनलेखसंग्रहः ।

५१. चन्द्रकीर्तिकृतसारस्वतटीकाप्रशस्तिश्लो० ३, गच्छमतप्र० पृ०
१७५ ।

५२. श्रीजिनविजयलिखिता कुमारपालप्रतिबोधप्रस्तावना पृ० ३,
आवश्यकसप्ततिटीकाकारस्थायम् ।

११ गुणचन्द्रः । १३ ज्योतिर्मणः । (वृत्तरत्नाकर-

१२ शालिभद्रः (गण्डमतप्र०) टीकायाम्

१४ रामचन्द्रः

देवसुरिसमकालीनविद्वांसः

१ हेमचन्द्रसूरिः ।

१३ आनन्दसूरिः ।

२ रामचन्द्रसूरिः (हिम० शिष्यः) १४ अजितदेवसूरिः (गुरुभ्राता)

३ गुणचन्द्रसूरिः (") १५ विजयसिंहसूरिः ।

४ उदयचन्द्रः (") १६ धर्मशेखः ।

५ विनचन्द्रसूरिः (स्वरत्न ग०) १७ कमलकीर्तिः ।

६ जिनदत्तसूरिः (") १८ श्रीपालः (श्रावकः)

७ जिनवत्तिसूरिः (") १९ यशःपालः (")

८ जिनवल्लभसूरिः (") २० वाग्मटः (मंत्री ")

९ जिनभद्रसूरिः । २१ यशोवीरः (" ")

१० चन्द्रप्रभसूरिः । २२ उदयनः (" ")

११ हरिभद्रसूरिः (निमिच० कर्ता) २३ कुमारपालो (गृपः)

१२ चन्द्राचार्यः । २४ सिद्धरात्रजयसिंहो (")

वादिदेवसुरेर्मित्राणि

विमलचन्द्र-हरिचन्द्र-सोमचन्द्र-पार्श्वचन्द्र-कुलमूषण-शान्ति-

नशोकचन्द्रादयो विरचितो देवसुरेर्मित्राणि समूहः ।

१. हेमचन्द्रप्रदीपिकायाः, ततः प्रसिद्धाः ।

२. *Ipigraphia Indica* vol. ix P. 79.

३. प्रमाणम् दे० प्रबन्धे खी० ३४१ ।

देवसूरेरन्यत् कार्यजातम्

- १ धवलके उदयनकारितसीमंघरमूर्तिप्रतिष्ठा ।^{१३}
- २ पत्तने महाकविवाग्भटकारितमन्दिरे वीरजिनमूर्तिप्रतिष्ठा ।^{१४}
- ३ पत्तने सिद्धराजभूपकारितमन्दिरे श्रीरूपमजिनप्रतिष्ठा ।^{१५}
- ४ फलवर्द्धिग्रामे जिनचैत्य-विम्बयोः प्रतिष्ठा कृता ।^{१६}
- ५ आरासणे ग्रामे नेमिनाथजिनमूर्तिप्रतिष्ठा ।^{१७}
- ६ पञ्चत्रिंशत्सहस्र (३५०००) अजैनलोकानां जैनीकरणम् ।^{१८}

५६. प्रभावकच० दे० प्र० श्लो० ५२ ।

५७. विक्रम सं० ११७६, प्रभावकच० दे० प्र० ७३, अनेन विप-
श्चिता मन्त्रिणा वाग्भटालङ्कारो रचितः योऽद्यावधि सर्वत्राप्यधीयते ।

५८. प्रभावकच० देवसूरिप्रबन्धश्लो० २७५ । इयं प्रतिष्ठा वि०
११८३ वैशाखद्वादशीतिथौ चतुर्भिस्सूरिभिश्चके वादजयतुष्टराजदत्तवित्तेन ।

५९. तपागच्छपट्टावल्यां श्रीधर्मसागरोपाध्यायाः प्रोचुः ।

यत्तु गच्छमतप्रबन्धकर्त्रा (पृ० १४३), फलवर्द्धि-आरासणजिन-
विम्बप्रतिष्ठाकर्तृत्वेन, स्याद्वादरत्नाकररचयितृत्वेन च श्रीअजितदेवसूरेर्नाम
लिखितं तत्प्रान्तमेवावसेयम्, प्रमाणेतिहासबाधितत्वात् ।

“Extracts from the Historical Records of the
Jains by Johannes klatt, Ph. D. of Berlin published
in the Indian Antiquary of Sept. 1882.

वादिदेवसूरिस्तुतिः

वल्लप्रतिष्ठाचार्याय नमः श्रीदेवसूरये ।

यत्प्रसादमिवाभाति सुसप्रश्नेषु दर्शनम् ॥ प्रद्युम्नसूरिः ।

वादविषयवतोऽप्यपि तंशालामनुश्रुता ।

देवसूरिप्रभोः साम्यं कथं स्याद् देवसूरिणा ? ॥ मुनिदेवः ।

यदि नाम कुमुदचन्द्रं नाऽजेष्यद् देवसूरिरद्विमरुचिः ।

कटिपरिधानमभास्यन् कतमः श्वेताम्बरो जगति ? ॥ हेमचन्द्रसूरिः ।

जस्तां सुधा किमधुना मधुना विधेयं

दूरे सुधानिधिरलं नवगोस्तनाभिः ।

श्रीदेवसूरिमुगुरोर्यदि सूक्तयस्ताः

पाकोत्तराः श्रवणयोरतिथीभवन्ति ॥ यशध्वजः ।

यैस्तु स्वप्रभया दिगम्बरस्यापिता पराभूतिः ।

प्रत्यक्षं विबुधानां जयन्तु ते देवसूरयो नभ्याः ॥ रत्नप्रभसूरिः ।

श्रीमदेवगुरौ सिद्धास्तनये सति भास्वति ।

प्रतिष्ठायां न लग्नानि वृत्तानि महतामपि ॥ प्रभाचन्द्रसूरिः ।

वार्दन्द्रमन्दसप्रगःपयचणः श्रीदेवसूरिः प्रभुः....॥ रामभद्रसूनिः ।

हस्या प्रशान् चारुतत्त्वार्थमूर्तान्

विद्वन्मानवान् दुष्टिनां भीतिहेतून् ।

हृत्पद्मानं सर्वविशस्तमान्

हयाताभस्यो देवसूरिर्देवून् ॥ संशोभकः ।

वादिदेवसूरिनिर्वाणम्

एवं वादोपदेशशक्त्या चेतस्विचेतश्चमत्कारिग्रन्थरचनया गुणि-
गणगण्यगुणगणेन च प्राप्तपुण्ययशा देवसूरिर्भद्रेश्वरसूर्ये गच्छभारं
समर्प्य ८३ वर्षमितमायुः संपात्य समाधिपूर्वकं विक्रमीये १२२६ वर्षे
श्रावणकृष्णसप्तम्यां तिथौ मर्त्यलोकां विहाय अमर्त्यलोकमलञ्चरीकरीति
स्मेति वादिदेवसूरिचरित्रसंक्षेपः ।

टिप्पणीपरिचयः

राजकीयकलकत्ताऽऽदिमहाविद्यालयेषु (University) M. A.
परीक्षायां, न्यायप्रथमादिपरीक्षासु, अन्यासु बह्विषु पाठशालासु च
पाठ्यग्रन्थत्वेनायं ग्रन्थो निर्धारितोऽस्ति, अतः श्रीयुतपं० हरिसत्य-
भट्टाचार्यप्रमुखैरस्य आङ्ग्ल-गूर्जरादिभाषास्वनुवादोऽपि विहित इति
श्रूयते ।

अयं मूलसूत्रचद्वो ग्रन्थस्तु पुरा नातिसंस्कृतोऽशुद्धश्च प्रकटीतमूव
बहुकालतश्च तदनुपलब्धिर्जाताऽतः पिपठिपूणामप्राप्त्योऽजनि । तस्मादस्य
ग्रन्थस्योपरि संस्कृतभाषायामपि न्याय-मीमांसाद्वनेकदर्शनव्याप्तमेघैः
शुक्लोपाह्वश्रीमत्पण्डितरामगोपालाचार्यैर्वालयोधिनी नाम्नी छात्रोप-
योगिनी नातिलघीयसी सरला टिप्पणी व्यरचि । अस्यां टिप्पण्यां
श्रीरत्नाकरावतारिकादिग्रन्थानवलम्ब्य तैः शब्दार्थाभ्यां सूत्रार्थस्फुटितः ।
परीक्षामुखे प्रमेयरत्नमालेव छात्रेभ्योऽवश्यमुपकारिण्यतीयमिति मे मतिः ।

वादिदेवसूरिनिर्वाणम्

एवं वादोपदेशशक्त्या चेतस्विचेतश्चमत्कारिग्रन्थरचनया गुणि-
गणगण्यगुणगणेन च प्राप्तपुण्ययशा देवसूरिर्भिद्वेश्वरसूरये गच्छभारं
समर्प्य ८३ वर्षमितमायुः संपात्य समाधिपूर्वकं विक्रमीये १२२६ वर्षे
श्रावणकृष्णसप्तम्यां तिथौ मर्त्यलोकं विहाय अमर्त्यलोकमलक्षरीकरीति
स्मेति वादिदेवसूरिचरित्रसंक्षेपः ।

टिप्पणीपरिचयः

राजकीयकलकत्ताऽऽदिमहाविद्यालयेषु (University) M. A.
परीक्षायां, न्यायप्रथमादिपरीक्षासु, अन्यासु बह्विषु पाठशालासु च
पाठ्यग्रन्थत्वेनायं ग्रन्थो निर्धारितोऽस्ति, अतः श्रीयुतपं० हरिसत्य-
भट्टाचार्यप्रमुखैरस्य आङ्ग्ल-गूर्जरादिभाषास्वनुवादोऽपि विहित इति
श्रूयते ।

अयं मूलसूत्रबद्धो ग्रन्थस्तु पुरा नातिसंस्कृतोऽशुद्धश्च प्रकटीकृतम्
बहुकालतश्च तदनुपलब्धिर्जातास्तः पिपठिपूणामप्राप्त्योऽजनि । तस्मादस्य
ग्रन्थस्योपरि संस्कृतभाषायामपि न्याय-मीमांसाद्यनेकदर्शनन्यायतत्त्वैः
शुक्लोपाह्वश्रीमत्पण्डितरामगोपालाचार्यैर्वालयोधिनी नाम्नी छात्रोप-
योगिनी नातिलघीयसी सरला टिप्पणी व्यरचि । अस्यां टिप्पण्यां
श्रीरत्नाकरावतारिकादिग्रन्थानवलम्ब्य तैः शब्दार्थाभ्यां सूत्रार्थस्फुटितः ।
परीक्षासुखे प्रमेयरत्नमालेव छात्रेभ्योऽवश्यमुपकरिष्यतीयमिति मे मतिः ।

मूलग्रन्थस्य विषयानुक्रमः ।

श्रीदेवसूरिर्निजबुद्धिशक्त्या जिष्णुर्गुणित्वेन च देवसूरिम् ।
देवाधिदेवं स्मृतिवर्त्म तावन्नयं नयी ग्रन्थमुपक्रमेत ॥ १ ॥

प्रथमे परिच्छेदे ।

प्रमाणलक्षणं सम्यक् परीक्ष्यार्थस्वरूपणम् ।
प्रामाण्यमादिमे चोक्तं परिच्छेदे मुमुक्तितः ॥ २ ॥

द्वितीये परिच्छेदे ।

मित्राऽऽर्द्रा प्रमितिं द्वेधा प्रत्यक्षं च सलक्षणम् ।
तज्ज्ञेदान् प्रोच्य लौकिकाऽलौकिकांश्चालिखत् ततः ॥ ३ ॥

तृतीये परिच्छेदे ।

सस्वरूपाः परोक्षस्य पक्षोपलब्धिलक्षिताः ।
सानुपलब्ध्युदाहारास्तृतीयेऽकथयद् मिदाः ॥ ४ ॥

चतुर्थे परिच्छेदे ।

मूलग्रन्थान् तु श्रुताऽऽन्यस्याग्रन्थान् तुर्ये पृथक् श्रुतम् ।
आप्तवर्णपदार्थाश्च सप्तमर्द्रामवर्णयन् ॥ ५ ॥

विषयः ।	पृष्ठे ।
प्रत्यमिज्ञानलक्षणम्	... २६
उपमानप्रमाणखण्डनम्	... २६
तर्कस्य स्वरूपविषयादि	... २७
स्वार्थ-परार्थाभ्यामनुमान	
द्वैविध्यम्	... २८
स्वार्थानुमानलक्षणम्	... २८
हेतोः सलक्षणं, असलक्षण-	
दोषश्च	... २८
साध्यस्वरूपकथनम्	... २९
व्याप्तिग्रहणकाले धर्मस्य	
साध्यत्वम्	... ३०
अनुमानकाले तु पक्षस्य	
साध्यत्वम्	... ३१
पक्षस्य त्रैविध्यसाधनम्	... ३१
परार्थानुमानलक्षणम्	... ३१
पक्षप्रयोगस्याऽऽवश्यकत्वम्	... ३२
परार्थप्रत्यक्षलक्षणम्	... ३३
परार्थानुमानेऽवयवद्वयमेव	
पर्याप्तम्	... ३३
हेतुप्रयोगस्य द्वैविध्यम्	... ३३
तथोपपत्त्यन्यथाऽनुपपत्ति-	
लक्षणम्	... ३४
परार्थानुमाने दृष्टान्तवचन-	
खण्डनम्	... ३५
अन्तर्व्याप्तिवहिर्व्याप्तिलक्षणम्	३६
उपनय-निगमनयोरपि	
परबोधेऽसामर्थ्यम्	... ३७

विषयः ।	पृष्ठे ।
मन्दमत्यर्थं पद्यावयव-	
प्रयोगाऽऽज्ञा	... ३७
दृष्टान्तलक्षणमेदप्रदर्शनम्	... ३८
साधर्म्यं वैधर्म्यलक्षणनिर्देशः	... ३८
उपनयलक्षणोदाहरणनिर्देशः	३८-३९
निगमनलक्षणम्	... ३९
हेतोर्द्विप्रकारताकीर्तनम्	... ३९
उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्विधि-	
निषेधसाधकत्वम्	... ३९
विधि-प्रतिषेधलक्षणम्	... ४०
प्रागभावलक्षणम्	... ४०
प्रध्वंसेतरेतराऽभावलक्षणम्	... ४१
अत्यन्ताऽभावलक्षणम्	... ४१
उपलब्धेर्द्विभेदत्वम्	... ४२
अविरुद्धोपलब्धेः पट्प्रकारत्वम्	४२
कारणहेतोः सिद्धिः	... ४३
पूर्वोत्तरचरयोः पृथक्त्वसिद्धिः	४४
कारणस्य निर्व्यापारत्व-	
खण्डनम्	... ४५
सहचरहेतोः साधनम्	... ४५
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्याप्यहेतोः	
पद्याऽवयवप्रयोगः	... ४६
विरुद्धोपलब्धेः सप्त प्रकाराः	४८-५०
अनुपलब्धेर्द्वैविध्यम्	... ५०
अविरुद्धानुपलब्धेः सप्तभेदाः	५०-५२
पद्यावा विरुद्धानुपलब्धिः	५२-५४

[illegible]

विषयः ।	पृष्ठे ।
तिर्यक्प्रामाण्यलक्षणम् ...	७५
उर्ध्वप्राप्ताप्रामाण्यलक्षणम् ...	७६
गुणलक्षणम् ...	७६
पर्यायलक्षणम् ...	७७
पष्ठे परिच्छेदे	
प्रमाणकल्पस्य लक्षणम् ...	७८
आनन्तर्य-पारम्पर्यकल्पम् ...	७८
प्रमानात्, कल्पस्य भिन्नाऽभिन्नत्वम्	७९
प्रमानुप्रमाणयोरपि स्वाद्वन्द्वः	८१
संख्या प्रमाणकल्पमिति-	
मतप्रपञ्चनम् ...	८३
प्रमानाऽऽभावाः ...	८४
माध्यमद्वारिकापारमार्थिक-	
प्रत्यक्षानागौ ...	८५
स्मरणाऽऽभावः ...	८६
प्रत्यक्षानागौ	८६-८७
पक्षानागाः ...	८७-९१
हेत्वानागाः ...	९२
अग्निद्वयलक्षणम् ...	९३
व्यवस्थानुशान्दिलक्षणम् ...	९२
प्रवहनी जीवप्रपञ्चमितिः ...	९३
विह्वलहेतुभावनलक्षणम् ...	९३
अनेकान्तिव्यवस्थानम् ...	९४
नव शतप्रपञ्चप्रमाणानागाः ...	९५
नवशत वैधर्म्यद्वारिकानागाः	९५

विषयः ।	पृष्ठे ।	विषयः ।	पृष्ठे ।
उपनयनिगमनाभासः ...	१०२	नयफलप्रमातृलक्षणम् ...	१२०
आगमाभासः ...	१०३	मोक्षस्वरूपम् ...	१२२
प्रमाणसंख्याभासः ...	१०४	अष्टमे परिच्छेदे	
प्रमाणविषयाभासः ...	१०४		
प्रमाणफलाभासः ...	१०५	वादलक्षणम् ...	१२३
सप्तमे परिच्छेदे		जिगीषु-तत्त्वनिर्णिनीषु-	
		वादिलक्षणम् ...	१२३
नय नयाऽऽभासलक्षणम् ...	१०६	तत्त्वनिर्णिनीषुमेददर्शनं च	१२४
नैगमलक्षणम् ...	१०७	वादिप्रतिवादिसाधारणलक्षणम्	१२७
संग्रहलक्षणमेदकथनम् ...	१०९	वादिप्रतिवादिनोः कर्म० ...	१२७
व्यवहारलक्षणादि ...	११२	सभ्यलक्षणम् ...	१२८
ऋजुसूत्रलक्षणम् ...	११३	सभ्यकर्माणि ...	१२९
शब्दनयलक्षणम् ...	११४	सभापतिलक्षणम् ...	१२९
समभिरूढनयलक्षणम् ...	११५	सभापतेः कर्तव्यम् ...	१३०
एवंभूतनयलक्षणादि ...	११६	क्रियत्कक्षं वक्तव्यम् ? तन्नियमः	१३०
नयविषये विशेषविचारः ...	११८	समाप्तिवचन ...	१३१
नयवाक्यस्याऽपि सप्तभङ्गाः	११९	शुद्धिपत्रकम् ...	१३२

जगत्स्वयश्रीविजयधर्मसूरिम्यो नमः ।

श्रीचादिदेवसूरिविरचितः
प्रमाणनयतत्त्वालोकः
प्रथमः परिच्छेदः ।

प्रथकारस्य महात्मानरणम्—

रागद्वेषविजेतारं आचारं विश्ववस्तुनः ।
शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥ १ ॥

द्वितीयकारस्य महात्मानरणम्—

नया गुरुकमान्मोहं स्मृत्वा सर्वेश्वरं विमुक्तम् ।
द्वितीयं बालबोधाय लिख्यते बालनाथया ॥

अथ तत्रभवन्तः पूज्यपादाः सकलकविताकिंकनकचक्रवर्तिपेन
विश्रुताः श्रीचादिदेवसूरयः प्राणिमित्रपथनिर्दिष्टपरिसमाप्तये दृष्ट-
देयतानमस्तुतात्मकं स्तुतं महालं शिष्यसिद्ध्यर्थं प्रभादौ निचयन्ति
रागदेवेति—

अहं, तीर्थेशं—मोहं—साधु-साध्वी-भावक-आधिका इत्येवंरूप-
जगत्विषयमनसंप्रसादयेन—स्वानिर्णयं, स्मृति स्मरणम्, आनये—प्राप्तयामि-
स्मरामीत्यर्थः । कीदृशं तीर्थेशम् ? रागद्वेषविजेतारं—रागद्वेषयोर्विदोरेण-
अनुनर्जयतारूपेण जेतारं—अवनशीलम्, “दम्” इत्यनेन ताच्छीलिङ्गस्यम्,

तथा विश्ववस्तुनः—त्रिभुवनवर्तिसामान्यविशेषात्मकस्य पदार्थजातस्य
 शातारं—अवबोद्धारम्, शकपूज्यं—शक्राणां—इन्द्राणां पूज्यं—पूजनीयम्,
 गिरामीशं—गिरां—वाणीनामीशं—स्वामिनम्, यथावस्थितवस्तुविषयवे-
 नैतासां प्रयोक्तृत्वात् । अनेन विशेषणचतुष्टयेन भगवतश्चत्वारो
 मूलातिशयाः प्रतिपादिताः । तथाहि—अपायापगमातिशयः, ज्ञानातिशयः,
 पूजातिशयः, वागतिशयश्चेति ।

ननु निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिं प्रति मङ्गलस्य कथं कारणत्वम् ? विनापि
 मङ्गलं किरणावल्यादौ ग्रन्थपरिसमाप्तिदर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारस्य,
 कादम्बर्यादौ कृतेऽपि मङ्गले समाप्त्यभावादन्यव्यभिचारस्य च
 विद्यमानत्वात्, तस्मादनारम्भणीयं मङ्गलमिति चेत्, न, किरणा-
 वल्यादौ ग्रन्थाद् बहिरेव मङ्गलस्य कृतत्वाद् विघ्नान्त्यन्ताभावाद् वा
 ग्रन्थसमाप्तिसम्भवात्, कादम्बर्यादौ तु कृतेऽपि मङ्गले विघ्नबाहुल्याद्
 विघ्नानुरूपस्य मङ्गलस्याभावाद् वा समाप्त्यभावान्नान्यव्यतिरेक-
 व्यभिचारः, तस्मान्मङ्गलनिर्विघ्नग्रन्थसमाप्त्योः कार्यकारणभावे न
 काऽपि क्षतिरिति दिक् ।

प्रमाणनयतत्त्वं व्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते ॥ १ ॥

प्रकर्षेण—संशयादिराहित्येन मीयते—ज्ञायते यत् तत् प्रमाणम्,
 नीयते—गम्यते श्रुतप्रमाणपरिच्छिन्नैकदेशोऽनेनेति नयः, प्रमाणं च नय-
 श्वेति प्रमाणनयौ, प्रमाणपदस्य बहुचत्वेऽपि अभ्यर्हितत्वात् पूर्व-
 निपातः, प्रमाणनययोस्तत्त्वं—स्वरूपं प्रमाणनयतत्त्वम्, तस्य व्यवस्थापनं

जगत्पूज्यश्रीविजयधर्मसूरिभ्यो नमः ।

श्रीवादिदेवसूरिविरचितः
प्रमाणनयतत्त्वालोकः
प्रथमः परिच्छेदः ।

अन्धकारस्य मङ्गलाचरणम्—

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।
शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥ १ ॥

टिप्पणीकारस्य मङ्गलाचरणम्—

नवा गुरुकगाम्भोजं स्मृत्वा सर्वेश्वरं विमुन् ।
टिप्पणी बालबोधाय लिख्यते बालभाषया ॥

अथ तत्रभवन्तः पूज्यपादाः सकलकवितार्किकचक्रवर्तिन्येन
विश्रुताः श्रीवादिदेवसूरयः प्रारम्भितप्रथमनिर्विजयपरिणामात्तये दृष्ट-
देवतानन्तरकागच्छन्तं भक्तं शिष्यशिक्षायै प्रधादौ निबध्नन्ति
रागद्वेषेति—

—तीर्थः—साधु-साध्या-भावक-आयिका इत्येवंग-
—रादेशं—स्वामिनं, रचयि स्मरणम्, आनये—प्राप्तयामि-
क्रीडनं तीर्थेणम् । रागद्वेषविजेतारं—रागद्वेषयोर्विजेतार-
ज जेतारं—जयनशीलम्, "गुरु" इत्यनेन साधुलिखितम्,

विषयः ।	पृष्ठे ।
उपनयनिगमनाभासः ...	१०२
आगमाभासः ...	१०३
प्रमाणसंख्याभासः ...	१०४
प्रमाणविषयाभासः ...	१०४
प्रमाणफलाभासः ...	१०५

सप्तमे परिच्छेदे

नय नयाऽऽभासलक्षणम् ...	१०६
नैगमलक्षणम् ...	१०७
संग्रहलक्षणभेदकथनम् ...	१०९
व्यवहारलक्षणादि ...	११२
ऋजुसूत्रलक्षणम् ...	११३
शब्दनयलक्षणम् ...	११४
समभिरूढनयलक्षणम् ...	११५
एवंभूतनयलक्षणादि ...	११६
नयविषये विशेषविचारः ...	११८
नयवाक्यस्याऽपि सप्तभङ्गाः	११९

विषयः ।	पृष्ठे ।
नयफलप्रमातृलक्षणम् ...	१२०
मोक्षस्वरूपम् ...	१२२

अष्टमे परिच्छेदे

वादलक्षणम् ...	१२३
जिगीषु-तत्त्वनिर्णिनीषु-	
वादिलक्षणम् ...	१२३
तत्त्वनिर्णिनीषुभेददर्शनं च	१२४
वादिप्रतिवादिसाधारणलक्षणम्	१२७
वादिप्रतिवादिनोः कर्म० ...	१२७
सभ्यलक्षणम् ...	१२८
सभ्यकर्माणि ...	१२९
सभापतिलक्षणम् ...	१२९
सभापतेः कर्तव्यम् ...	१३०
कियत्कक्षे वक्तव्यम् ? तन्नियमः	१३०
समाप्तिवचन ...	१३१
शुद्धिपत्रकम् ...	१३२

जगत्पूज्यश्रीविजयधर्मसूरिभ्यो नमः ।

श्रीचादिदेवसूरिविरचितः

प्रमाणनयतत्त्वालोकः

प्रथमः परिच्छेदः ।

प्रत्यकारय मङ्गलानरणम्—

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।

शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं सृष्टिमानये ॥ १ ॥

टिप्पणीकारय मङ्गलानरणम्—

नचा गुरुकनाम्भोर्न सृष्ट्वा सर्वेश्वरं विमुक्त ।

टिप्पणी चालबोधाय लिख्यते चालभाषया ॥

अथ नरभयन्तः पूज्यपादाः सकलकविताकिंचिद्वक्त्रव्यतिरेकेन
विश्रुताः श्रीचादिदेवसूरयः प्राणिमत्तप्रत्यनिर्वितारिसमाप्तये इष्ट-
देवज्ञाननकारात्मकं वृत्तं मङ्गलं दिव्यसिद्ध्यर्थं मन्त्रादौ निपातन्ति
राग-द्वेषेति—

जगत्. तीर्थेशं—तीर्थः—साधु-साध्या—आदिक-आविष्ठा इत्येवंत्सप-
ञ्चविधधर्मन्यासं पस्तरयेयं—स्वामिने, सृष्टि स्मरणम्, ज्ञानये—प्राप्तवानि-
स्मरामीश्वर्यः । श्रीदेवं तीर्थेशम् । रागद्वेषविजेतारं—रागद्वेषजोर्विद्वेष-
कपुनर्जयतास्तेन जितारं—जयनशीलम्, 'तुम्' इत्यनेन तात्पर्यमिच्छितम्,

तथा विश्ववस्तुनः—त्रिभुवनवर्तिसामान्यविशेषात्मकस्य पदार्थजातस्य
ज्ञातारं—अवबोद्धारम्, शक्रपूज्यं—शक्राणां—इन्द्राणां पूज्यं—पूजनीयम्,
गिरामीशं—गिरां—वाणीनामीशं—स्वामिनम्, यथावस्थितवस्तुविषयत्वे-
नैतासां प्रयोक्तृत्वात् । अनेन विशेषणचतुष्टयेन भगवतश्चत्वारो
मूलातिशयाः प्रतिपादिताः । तथाहि—अपायापगमातिशयः, ज्ञानातिशयः,
पूजातिशयः, वागतिशयश्चेति ।

ननु निर्विघ्नग्रन्थसमार्तिं प्रति मङ्गलस्य कथं कारणत्वम् ? विनापि
मङ्गलं किरणावल्यादौ ग्रन्थपरिसमाप्तिदर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारस्य,
कादम्बर्यादौ कृतेऽपि मङ्गले समाप्त्यभावादन्यव्यभिचारस्य च
विद्यमानत्वात्, तस्मादनारम्भणीयं मङ्गलमिति चेत्, न, किरणा-
वल्यादौ ग्रन्थाद् बहिरेव मङ्गलस्य कृतत्वाद् विघ्नान्त्यन्ताभावाद् वा
ग्रन्थसमाप्तिसम्भवात्, कादम्बर्यादौ तु कृतेऽपि मङ्गले विघ्नबाहुल्याद्
विघ्नानुरूपस्य मङ्गलस्याभावाद् वा समाप्त्यभावान्नान्यव्यतिरेक-
व्यभिचारः, तस्मान्मङ्गलनिर्विघ्नग्रन्थसमाप्त्योः कार्यकारणभावे न
काऽपि क्षतिरिति दिक् ।

प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते ॥ १ ॥

प्रकर्षेण—संशयादिराहित्येन मीयते—ज्ञायते यत् तत् प्रमाणम्,
नीयते—गम्यते श्रुतप्रमाणपरिच्छिन्नैकदेशोऽनेनेति नयः, प्रमाणं च नय-
श्चेति प्रमाणनयौ, प्रमाणपदस्य बह्वचत्वेऽपि अभ्यर्हितत्वात् पूर्व-
निपातः, प्रमाणनययोस्तत्त्वं—स्वरूपं प्रमाणनयतत्त्वम्, तस्य व्यवस्थापनं

प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनम्, तदेव प्रयोजनं यत्र तत् प्रमाणनय-
तत्त्वव्यवस्थापनार्थम्, क्रियाविशेषणमेतद्, न तु, इदंशब्दनिर्दिष्टस्य
शास्त्रस्य, तस्य करणत्वेनैव तत्रोपयोगात् । इदं-बुद्धौ प्रतिभासमानं
शास्त्रमुपक्रम्यते-वटिःशब्दरूपतया प्रारब्धते । “प्रयोजनमनुद्दिश्य
मन्दोऽपि न प्रवर्तते” इति न्यायेन प्रयोजनमन्तरा प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुप-
लब्धादिदमादिवाक्यं प्रयोजनं प्रतिपादयितुं शास्त्रादावुपन्यस्तम् । अत्र
बौद्धाः वदन्ति-इदमादिवाक्यं प्रयोजनमभिधातुं नाऽऽहम्, प्रयोजन-
मोचरसंशयोत्पादकत्वेनैव तस्य चरितार्थत्वादिति । तदसत्, आदिवाक्यं
विनैव शास्त्रमात्रावश्यकत्वेनापि इदं शास्त्रं सप्रयोजनमप्रयोजनं
वा ! इति प्रयोजनभावाभादपरः संशयः समाधिर्भवति, तथा च
न तदर्थमादिवाक्यमावश्यकम्, अपि तु प्रयोजनप्रतिपादकत्वेनैव
सप्रयोजनमिति गन्तव्यम् ॥ १ ॥

स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् ॥ २ ॥

स्वम्-ज्ञानस्वरूपम्, परः-ज्ञानाद् भिन्नोऽर्थः, त्वं च परमेति
स्वपरी, तौ विशेषजावत्यति-निश्चिनोर्तादयेवं शीलं यस्य तत् स्वपर-
व्यवसायि । मृग्यते प्राधान्येन विशेषो मृग्यतेऽनेनेति ज्ञानम्, (राज्ञान्ते
मस्तुनः सामान्यविशेषान्तराद् यदा प्रादुर्भूतं ज्ञानं विशेषांशं गौर्गोष्ठस्य
सामान्यांशं प्राधान्येन गृह्णाति तदा तद् दर्शनवर्देनाभिधीयते, यदा
सामान्यांशं गौर्गोष्ठस्य विशेषांशं प्राधान्यरूपतया गृह्णाति तदा तद्
ज्ञानमादेनोच्यते) अत्र प्रमाणं स्वरूपम्, स्वपरव्यवसायिणे सति
ज्ञानार्थं स्वस्वम्, सत्ताप्राधान्येन हि स्वस्वम्, सत्ताप्राधान्येन च तस्य-
तादर्थ्येन स्वस्वमिति वक्तव्यम् । तद्वन्तश्च प्रमाणं रूपानि सन्ति, अन्यत्त्व-

तिव्याप्त्यसंभवमेदात्, तत्र लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः, यथा—‘गोः कपिलत्वं लक्षणम्’ इत्युक्ते श्वेतगवादौ भवत्यव्याप्तिः, श्वेतगवि कपिलत्वस्याभावात् । लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वमतिव्याप्तिः, यथा ‘शृङ्गित्वं गोर्लक्षणम्’ इत्युक्ते महिषादावतिव्याप्तिः, शृङ्गित्वरूपधर्मस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् । लक्ष्यमात्रावृत्तित्वमसम्भवः, यथा ‘एकशफवत्वं गोर्लक्षणम्’ इत्युक्ते गोमात्रस्यैकशफवत्त्वाभावादसम्भवः । साक्षादिमत्त्वं गोत्वमिति तु दूषणत्रयरहितं लक्षणम् ।

एवमिदमपि प्रमाणलक्षणं दूषणत्रयरहितत्वान्निवधम्, तथाहि—प्रमाणमात्रे लक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः, अप्रमाणतो व्यावृत्तत्वान्नातिव्याप्तिः, लक्ष्यमात्रे लक्षणस्य विद्यमानत्वादेव नासम्भवः ।

ज्ञानं प्रमाणमित्युक्ते संशयादावतिव्याप्तिः स्याद् अतः स्वपरव्यवसायीति पदम्, नैयायिकाभिमतस्य जडत्वरूपस्य सन्निकर्षादिः स्वसमयप्रसिद्धस्य सन्मात्रविषयस्य दर्शनस्य च प्रामाण्यनिराकरणात् ज्ञानमिति पदम्, बौद्धैः परिकल्पितस्य निर्विकल्पस्य प्रामाण्यव्यवच्छेदार्थं व्यवसायीति पदम्, ज्ञानाद्वैतवादिनां मतमत्यसिद्धेरेति, नित्यपरोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकानाम्, एकात्मसमाधिज्ञानान्तरप्रत्यक्षवादिनां नैयायिकानाम्, अचेतनज्ञानवादिनां सांख्यानां च मतं निराकर्तुं स्वेति । समग्रलक्षणं तु—“अर्थोपलब्धिः प्रमाणम्” इत्यादीनां परपरिकल्पितानां लक्षणानां व्यवच्छेदार्थमिति दिक् ॥ २ ॥

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि
प्रमाणमतो ज्ञानमेवेदम् ॥ ३ ॥

अभिमतमुपादेयं, अनभिमतं-हेयम् । प्रयोगश्च-प्रमाणं ज्ञानमेव
अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमत्वात्, यत्र ज्ञानं तत्राभि-
मतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं, यथा स्तम्भादि, अभिमतानभि-
मतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं च प्रमाणम्, अतो ज्ञानमेवेदम् ॥ ३ ॥

न चै सन्निरुपादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नं तस्यार्थान्तर-
स्येव स्वार्थव्यवसिती साधकत्वमत्रानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

अज्ञानस्य-जडस्वरूपस्य सन्निरुपादेः-इन्द्रियार्थसम्बन्धादेः
प्रामाण्यं नोपपत्ते, तस्य-सन्निरुपादेः, अर्थान्तरस्येव घटादेरिव, स्वार्थ-
व्यवसिती-स्वार्थनिधिती, साधकत्वमत्रानुपपत्तेः-करजत्वानुपपत्तेः ।

अथमर्थः-यथा घटो जडत्वात् रश्मिष्वे अर्थनिधये च
साधकत्वमो न भवति, तथैव इन्द्रियविषयसम्बन्धरूपः सन्निरुपादपि
रश्मिष्वे अर्थनिधये च करजं न भवितुमर्हति, जडत्वादेव ।

प्रयोगश्च-सन्निरुपादेर्नि प्रमाणं स्वार्थव्यवसितत्वसाधकत्वमत्रात्,
यत् स्वार्थव्यवसि साधनाधिकृतम् तत्र प्रमाणं, यथा घटः स्वार्थव्यवसि-
तावसाधकत्वमत्र सन्निरुपादिस्तज्ज्ञानं प्रमाणम् ।

नैयायिकाः प्रमाणं प्रति सन्निरुपादेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति,
तस्माद्वि-तेषां मते सन्निरुपादेः घटा-संयोगः, संयुक्तमवसायः, संयुक्त-
समवेतमवसायः, समवायः, समवेतमवसायः, विवेकसन्निरुपादेः साधयेति ।

तत्र चतुष्टयं घटसङ्गते संयोगः सन्निरुपादेः । घटकरमष्टमे संयुक्त-
समवायः, चतुर्संयुक्तो घटः तत्र व्यवसायः समवायात् । जडत्वमष्टमे
संयुक्तसमवेतमवसायः, चतुर्संयुक्तो घटः तत्र समवेतं रूपं तत्र

कथं तर्हि तस्य प्रामाण्यम् ? उत्तरकालमाविनो व्यवहारजननसामर्थ्याद्
विकल्पात् तस्य प्रामाण्याभ्युपगमापेक्षया वरं विकल्पस्यैव प्रामाण्या-
भ्युपगमः । किञ्च, भवन्मते सविकल्पं विज्ञानं स्वयमप्रमाणभूतम्, तथा
सति कथं तद् निर्विकल्पकस्य प्रामाण्यव्यवस्थापकं भवेदिति यत्
किञ्चिदेतत् । तस्मात् प्रमाणभूतं ज्ञानं व्यवसायस्वभावमेवाभ्युपगन्तव्यं,
न निर्विकल्पकमिति भावः ॥ ७ ॥

अतस्मिंस्तदध्यवसायः समारोपः ॥ ८ ॥

तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं समारोपः, अयथार्थज्ञानमिति
यावत् ॥ ८ ॥

स विपर्यय-संशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा ॥ ९ ॥

विपरीतैककोटिनिष्ठकनं विपर्ययः ॥ १० ॥

येनाकारेण वस्तु स्थितं तद्विपरीतैकाकारेण तस्य निश्चयनं
विपर्ययः ॥ १० ॥

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥ ११ ॥

शुक्तिकायामरजताकारायां रजताकारेण यज्ज्ञानं स विपर्ययः—
विपरीतख्यातिरित्यर्थः ।

ख्यातयो बहुविधाः, यथा—आत्मख्यातिः, असत्ख्यातिः,
अख्यातिः, अनिर्वचनख्यातिः, सत्ख्यातिः, अन्यथाख्यातिश्चेति ।
तत्र—आत्मख्यातिः—आत्मनः ज्ञानस्यैव ख्यातिः—विषयरूपतया भानम्,
अयमर्थः—‘शुक्ताविदं रजतम्’ इत्यत्र ज्ञानस्यैव रजतरूपतया भानं
भवति, न च तत्र कश्चिद् बाह्योऽर्थो विद्यते, ‘अयं घटः’ इत्यादिषु

भूयसामपि शुक्रयंशानां न प्रतीतिः, स्वल्पानामपि रजतांशानां प्रतीति-
र्भवति, अतः 'शुक्रौ इदं रजतम्' इति ज्ञानं यथार्थमेव, तत्र ज्ञान-
विषयस्य विद्यमानत्वात्, विषयव्यवहारबाधात् तु भ्रमत्वेन व्यवहार
इति विशिष्टाद्वैतवेदान्तिनः ।

अन्यथाख्यातिः—अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यरूपेण प्रतीतिः,
तथाहि—अन्यथा स्थितस्य शुक्त्यादिरूपस्यार्थस्यान्यथा-रजतादिरूपेण
प्रतिभासनमन्यथा-(विपरीत-)ख्यातिरिति जैनाः नैयायिकाश्च ।

एतासां खण्डनमण्डनप्रकारस्तु जिज्ञासुभिः स्याद्वाद्दस्ताकराद-
वंसेयः, ग्रन्थविस्तरभिया नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ११ ॥

साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेक-
कोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥ १२ ॥

साधकप्रमाणाभावात् बाधकप्रमाणाभावाच्चानिश्चितानेकांशवगाहि
ज्ञानं संशय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षविषये धर्मिणि दूरादूर्ध्वतादिसाधारणधर्मदर्शनेन वक्त्र-
कोटरादिकरचरणादिविशेषधर्मस्मरणे सति एकतरनिश्चायकसाधकबाधक-
प्रमाणाभावाद् दोलायमानं 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा ?' इत्याकारकं यज्ज्ञानं
प्रादुर्भवति स संशयः, अयं प्रत्यक्षविषयः । अनुमानविषयस्तु कचिद्
वनप्रदेशे शृङ्गमात्रवलोकनेन भवति संशयः, 'अयं गौर्वा स्याद् गवयो
वा ?' इति ॥ १३ ॥

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥ १४ ॥

यत्र विशेषस्य स्पष्टतया भानं न भवति, अपि तु क्रिया-
लोचनात्मकं ज्ञानं भवति सोऽनध्यवसाय इत्युच्यते ॥ १४ ॥

यथा गच्छतृणस्पर्शज्ञानम् ॥ १५ ॥

यथा गच्छतः पुरुषस्यान्यत्राऽऽसक्तचित्तस्य तृणस्पर्शं जाते पदं
जातीयकं पदं नामकक्रियादि विशेषरूपेणावधारणं न भवति, अपि तु
'मया किमपि स्पृष्टम्' इत्याकारकमालोचनात्मकं यज्ज्ञानं भवति
सोऽनध्यवसाय इत्युच्यते । प्रत्यक्षविषयधामन्यवसायः । परोक्ष-
विषयस्तु करयन्निदपरिज्ञातगोजातीयस्य पुंसः नदन्तं दननिपुत्रे
सारनामाश्रयलोचनेन पिण्डमात्रमनुभाय 'को नु सन्त्यत्र प्राणी स्यात् ?'
इत्यादि ॥ १५ ॥

ज्ञानादन्योऽर्थः परः ॥ १६ ॥

ज्ञानाद् भिन्नः पदार्थः परः " स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्"
[१-२] इत्यत्र परमव्यवसाय इत्यर्थः ।

अनेन 'ज्ञानमेव तद्वत्,' ज्ञानातिरिक्तत्वेन प्रातिभासमाना
षट्पटादयो वास्तवदार्ढ्यं ज्ञानार्थवादादिभिरा इति वदन्तो योगाचारा-
परपर्यायज्ञानाद्वैतवादिनो यौद्धा निरगताः । नमस्ति-यदि वास्तवदार्ढ्यं
नास्तीति तर्हि तर्हि तर्हि तर्हि, अर्थं पटः, अर्थं पटः, इति षट्पटाकारविशिष्टं
ज्ञानं किं निमित्तमुत्पद्यते ? अनादिवासनार्थविज्ञानं तादृशज्ञानमुत्पद्यते
इति चेत्, ननु सा वास्तव ज्ञानाद्भिन्ना भिन्ना वाऽस्तीति तर्हि, नमस्ति
तर्हि ज्ञानमेव तद्वत् स्यात्, न तु वास्तव नाम किञ्चित्, तदा च कथं
वास्तववशाद् ज्ञाने षट्पटाकारमिति ? भिन्ने तु ज्ञानाद्वैतज्ञानः स्यात्,

भूयसामपि शुक्त्यंशानां न प्रतीतिः, स्वल्पानामपि रजतांशानां प्रतीति-
र्भवति, अतः 'शुक्तौ इदं रजतम्' इति ज्ञानं यथार्थमेव, तत्र ज्ञान-
विषयस्य विद्यमानत्वात्, विषयव्यवहारबाधात् तु भ्रमत्वेन व्यवहार
इति विशिष्टाद्वैतवेदान्तिनः ।

अन्यथाख्यातिः—अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यरूपेण प्रतीतिः,
तथाहि—अन्यथा स्थितस्य शुक्त्यादिरूपस्यार्थस्यान्यथा-रजतादिरूपेण
प्रतिभासनमन्यथा-(विपरीत-)ख्यातिरिति जैनाः नैयायिकाश्च ।

एतासां खण्डनमण्डनप्रकारस्तु जिज्ञासुभिः स्याद्वाङ्मनाकराद-
वसेयः, ग्रन्थविस्तरमिया नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ११ ॥

साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेक-

कोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥ १२ ॥

साधकप्रमाणाभावात् बाधकप्रमाणाभावाच्चानिश्चितानेकांशावगाहि
ज्ञानं संशय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षविषये धर्मिणि दूरादूर्ध्वतादिसाधारणधर्मदर्शनेन वक्त्र-
कोटरादिकरचरणादिविशेषधर्मस्मरणे सति एकतरनिश्चायकसाधकबाधक-
प्रमाणाभावाद् दोलायमानं 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा ?' इत्याकारकं यज्ज्ञानं
प्रादुर्भवति स संशयः, अयं प्रत्यक्षविषयः । अनुमानविषयस्तु कचिद्
वनप्रदेशे शृङ्गमात्रावलोकनेन भवति संशयः, 'अयं गौर्वा स्याद् गवयो
वा ?' इति ॥ १३ ॥

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥ १४ ॥

यत्र विशेषस्य स्पष्टतया भानं न भवति, अपि तु किमित्या-
लोचनात्मकं ज्ञानं भवति सोऽनवयवसाय इत्युच्यते ॥ १४ ॥

यथा गच्छतृणस्पर्शज्ञानम् ॥ १५ ॥

यथा गच्छतः पुरुषस्यान्यत्राऽऽसक्तचित्तस्य तृणस्पर्शे जाते एवं
जातीयकं पदं नामकमित्यादि विशेषरूपेणावधारणं न भवति, अपि तु
'मया किमपि स्पष्टम्' इत्याकारकनालोचनात्मकं यद्विज्ञानं भवति
सोऽनवयवसाय इत्युच्यते । प्रत्यक्षविषयधायमनवयवसायः । परोक्ष-
विषयस्तु परमनिदपविज्ञातगोजातीयस्य पुंसः वचनन दननिकुत्रो
सास्त्वानात्रादलोचनेन पिष्टमात्रमनुभाय 'कोनु खन्वत्र प्राणी स्यात् !'
इत्यादि ॥ १५ ॥

ज्ञानादन्योऽर्थः परः ॥ १६ ॥

ज्ञानाद् भिन्नः परार्थः परः "स्वपरवयवसायि ज्ञानं प्रमाणम्"
[१-२] इत्यत्र परवयवसाय इत्यर्थः ।

अनेन 'ज्ञानमेव तद्वत्,' ज्ञानानिर्गुणत्वेन प्रतिभासमाना
पटपटादयो वागवस्थां ज्ञानवैवाक्यविमेषा इति यद्वदन्तो योनाचारा-
परपर्यायज्ञानाद्वैतवादिनो बौद्धा भिन्नाः । तस्यादि-यदि वागवस्थां
नाहर्निमित्तत्वे तर्हि त्वं पटः, त्वं पटः, इति पटपटापाङ्गविमेषं
ज्ञानं किं निमित्तमुच्येत ? अनादिवासनावैचिक्यात् तादृगज्ञानमुच्यते
इति चेत्, ननु सा वासना ज्ञानादभिन्ना भिन्ना वाऽहर्निमित्तत्वे, यमभिन्ना
तर्हि ज्ञानमेव त्वं स्यात्, न तु वासना नान किञ्चित्, तथा च कथं
वासनापरवत् इत्ये पटपटाङ्गविमेषः । भिन्नत्वे तु ज्ञानादभिन्नाः स्यात्,

ज्ञानातिरिक्तत्वेन वासनाया अप्यर्थःवात्, तस्मान्न बाह्यार्थमन्तरा घटाद्या-
कारविशिष्टं ज्ञानमुपपद्यते इति बाह्यार्थोऽङ्गीकर्तव्य एवेति संक्षेपः । एते च
बौद्धा वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकभेदाच्चतुर्विधाः ।

तत्र वैभाषिको बाह्यं घटपटादि, आन्तरं ज्ञानादि च वस्तुतत्त्वं
सत्यत्वेनाङ्गीकरोति । सौत्रान्तिको यद्यपि बाह्यमान्तरं चेति द्विविधमपि
तत्त्वं स्वीकरोति, तथापि बाह्यपदार्थानां प्रत्यक्षं नैव मन्यते, घटपटादि-
नानाकारं ज्ञानं वर्तते, ततोऽनुमीयते बाह्यपदार्थाः सन्तीति अनुमानेन
बाह्यपदार्थावगतिं ब्रूते । योगाचारस्तु बाह्यपदार्थानां सर्वथैवाऽपलापं
करोति, केवलमान्तरमेव ज्ञानाख्यं तत्त्वं स्वीकरोति, ज्ञानमेव
ग्राह्यप्राहकरूपेण प्रतिभासते, न वस्तुतो बाह्यपदार्थाः सन्तीति
सिद्धान्तयति । माध्यमिकस्तु सर्वशून्यत्वमेव वदति, तथाहि—
मानाधीना मेयसिद्धिरिति नियमेन पदार्थानां सिद्धिर्यदि प्रमाणाधीना,
तर्हि प्रमाणस्य सिद्धिः केन ? अन्येन प्रमाणेन चेत्, तस्यापि कथम् ?
अन्येन चेत्, तर्हि तस्याप्यन्येन, इत्यादिरूपेणानवस्था, यदि तेनैव
प्रमाणेन तर्हि आत्माश्रयः, अतः प्रमाणं न सिध्यति, प्रमाण-
सिद्धयभावात् प्रमेयमपि न सिध्यतीति सिद्धा सर्वशून्यता ।

तथा च संप्रहल्लोकः श्रीहरिभद्रसूरीयपट्टदर्शनसमुच्चयस्य
श्रीगुणरत्नसूत्रिकृतायां टीकायाम्—

“अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते

प्रत्यक्षो नहि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगाचारमतानुगैरभिमतं साकारबुद्धिः परा

मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वस्थां परां संविदम् ॥ ”

एषां स्रण्डनप्रकारस्तु ग्रन्थान्तरादवसेयः ॥ १६ ॥

स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनं, बाणस्यैव तदामि-
मुख्येन, करिकलभकमहमात्मना जानामि ॥ १७ ॥

यथा ज्ञानस्य बाणस्यैव मुख्येन—विषयानुभवेनैव, प्रकाशनं बाण-
व्यवसायः, एषं स्वाभिमुख्येन प्रकाशनं—स्वव्यवसायः, तथाहि—यथा
'करिकलभकमहमात्मना जानामि' इत्यत्र 'अहम्' इत्यनेन प्रमाता,
'करिकलभकम्' इत्यनेन प्रमेयं, 'जानामि' इत्यनेन प्रमितिः प्रतीयते,
तथैव 'आत्मना' इत्यनेन प्रमाणमूलं ज्ञानमपि प्रतीयत एव ॥ १७ ॥

कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाणं प्रतिभातमभिमन्यमानः तदपि
तत्प्रकारं नाभिमन्येत मिदिराऽऽलोकयन् ? ॥ १८ ॥

अयमर्थः—यथा भारकप्रभाविषट्पादिकं वस्तुजानं पश्यन्तो
जना भारकप्रभाविष पश्यन्त्येव, तथैव ज्ञानविषयीभूतानां कुम्भादीनां
प्रकाशमभिमन्यमानैर्ज्ञानस्यापि प्रकाशोऽङ्गीकर्तव्य एव । एतेन 'ज्ञान-
मतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञानता प्रायश्च तथा ज्ञानमनुमीयते' इति वदन्तो
मीमांसकैकदेशिनो भाषाः, 'समुच्चयं हि ज्ञानं एकात्मतन्मते-
नन्तरसमयमनुचरितुमानसमयदेशेन लक्ष्यते, न तु रूपेण' इति
अन्यन्तो नैयायिकाय विवृता वेदितव्याः ॥ १८ ॥

ज्ञानस्य प्रमेयाऽप्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य ननु प्रमेयाऽप्यभिचारित्वे—प्रमेयाऽपि नाभाविर्त्वं तदेष

अयं भावः—यादृशोऽर्थः प्रत्यक्षादिज्ञानेनाऽवगतः तादृश एव चेत् प्राप्यते तदा तज्ज्ञानं प्रमाणं, यथा सत्यरजतज्ञानम् ॥ १९ ॥

तदितरत् त्वप्रामाण्यम् ॥ २० ॥

तस्मात्—प्रमेयाऽव्यभिचारित्वात्, इतरत्—प्रमेयव्यभिचारित्वम् अप्रामाण्यम् । यादृशोऽर्थो ज्ञानविषयतामागतस्तादृश एव चेन्न प्राप्यते तदा तज्ज्ञानमप्रमाणं, यथा—‘श्रुक्तिकायामिदं रजतम्’ इति ज्ञानम् ॥ २० ॥

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥ २१ ॥

ज्ञानगतप्रामाण्यविषये मिथो विवदन्ते दर्शनकाराः, तथाहि—उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च ज्ञानानां प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परत इति मीमांसका वेदान्तिनश्च । उभयत्रापि प्रामाण्याप्रामाण्यं परत इति नैयायिकाः । अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति सौगताः । तत्त्वविदस्तु ‘तदुभयमुत्पत्तौ परत एव ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च’ इति वदन्ति ।

तदुभयम्—प्रामाण्यमप्रामाण्यं च उत्पत्तौ—स्वोत्पत्तौ परत एव—ज्ञानकारणगतगुणदोषाभ्यामेव उत्पद्यते इति शेषः, ज्ञप्तौ तु निश्चये तु स्वतः परतश्च, अभ्यासदशाऽऽपने करतलादिज्ञाने स्वतः, अनभ्यास-दशाऽऽपने सर्पादिज्ञाने परतः, संवाद-त्राघकम्यां निश्चीयते ।

अयं भावः—ज्ञानसाधनम्—इन्द्रियादि यदि नैर्मल्यादिगुणविशिष्टं तर्हि तत् प्रमाणभूतं ज्ञानं जनयति, यदि तदेव काचकामलादिदोष-विशिष्टं तर्हि अप्रमाणभूतं ज्ञानमुत्पादयति, तत्र ज्ञानोत्पत्तिं प्रतीन्द्रियाणां कारणत्वं, ज्ञानगतप्रामाण्याप्रामाण्योत्पादकत्वे तु गुणदोषयोः कारण-त्वमिति विवेकः, ज्ञानगतप्रामाण्यस्य निश्चयस्तु अभ्यासदशाऽऽपने

करतलादिज्ञाने स्वत एव भवति, अनभ्यासदशाऽऽपने-सत्यसर्पादिज्ञाने
संवादकज्ञानाद् भवति ।

अप्रामाण्यस्य निधयस्तु अन्यासदशाऽऽपने मृगतृष्णिकादौ
स्वत एव भवति, अनभ्यासदशापने 'शुक्लाविदं रजतम्' इति ज्ञाने
तु बाधकज्ञानाद् भवतीति ।

यादृशोऽर्थः पूर्वज्ञाने प्रभाषयमवतीर्णः तादृश एव चेन ज्ञानेन
न्यग्रभाष्यते, तत् संवादकमित्युच्यते । मन्दमानमोजन्यं संवाद्यं, उदप्र-
सामपीसमुत्पाद्यं संवादकमिति ॥ २१ ॥

इति षाडशोऽध्यायस्य द्वाविंशत्या विभूषिते

धोषादिद्वेषादुरिस्तदर्थे प्रमाणनयतस्या-

लोके प्रमाणस्वरूपनिर्णायकः

प्रथमः परिच्छेदः ।

अथ लोकादौ प्रमाणं

महता धीरुनीलाकर-३३५००५

एतद् द्वितयम्—इन्द्रियनिवन्धनमनिन्द्रियनिवन्धनं च, एकशः—
प्रत्येकम् अवग्रह—ईहा-अवाय-धारणामेदात् चतुर्विकल्पकम्—चतु-
र्भेदम् ॥ ६ ॥

विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचर-
दर्शनाज्जातमाद्यमत्रान्तरसामान्याकारविशिष्ट-

वस्तुग्रहणमवग्रहः ॥ ७ ॥

विषयः— सामान्यविशेषात्मकोऽर्थः, विषयी—चक्षुरादीन्द्रियानि-
न्द्रियसमुदायः, तयोः सन्निपातः—योग्यदेशावस्थानम्, तदनन्तरमुत्पन्नं
यत्सत्तामात्रविषयकं दर्शनम्—निराकारं ज्ञानम्, तस्मादनन्तरमुत्पन्नं
यत् सत्त्वसामान्यादवान्तरमनुष्यत्वादिसामान्याऽऽकारविशिष्टवस्तुग्रह-
णम् अवग्रहः—अवग्रहशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अवग्रहीतार्थविशेषाकाङ्क्षीणमीहा ॥ ८ ॥

अवग्रहीतार्थस्य—मनुष्यत्वादिसामान्यरूपेण ग्रहीतस्यार्थस्य विशेष-
पाकाङ्क्षणम्—‘अनेन कान्यकुब्जेन भवितव्यम्’ इत्येवं—रूपमीहापद-
वाच्यम् ॥ ८ ॥

ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः ॥ ९ ॥

ईहितविशेषस्य—ईहाविषयीकृतस्य वस्तुनो निर्णयः ‘अयं कान्यकु-
ब्ज एव’ इत्याकारको निश्चयः—अवायः ॥ ९ ॥

स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा ॥ १० ॥

स एव—अवाय एव, दृढतमावस्थापन्नः—सादरस्य प्रमातुः किञ्चि-
कालं तिष्ठन् धारणेत्यभिधीयते ।

इदमत्र नूतनतुल्यस्य तात्पर्यम्—इन्द्रियविषयमज्ञिपातानन्तरं प्रथमम्
‘अग्निं किञ्चिद्’ इत्याकारं निराकारं ज्ञानमुत्पद्यते, तद् दर्शनमित्यभि-
धीयते, तादृशदर्शनानन्तरं मनुष्यवाचयान्तरमागन्त्याकारविशिष्टम्—
‘अयं मनुष्यः’ इत्याकारकं सम्ज्ञानमुत्पद्यते सोऽनपठ इत्युच्यते, तद-
नन्तरम् ‘अनेन कान्यदुज्ज्वलं भवितव्यम्’ इत्याद्याकारं विशेषाऽऽकाङ्क्ष-
आगमीदाज्ञानं भवति, ततः ‘अयं कान्यदुज्ज्वल एव’ इत्याकारकं
निधायामकं ज्ञानमुत्पन्नमिति सोऽद्यायः, स एवाद्यायः सादृश्यं प्रमातुः
किञ्चित् कालं निष्ठुन् धारणमभिधीयते ॥ १० ॥

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः ॥ ११ ॥

ईहायाः—‘अनेन कान्यदुज्ज्वलं भवितव्यम्’ इत्याकारकस्य ज्ञानस्य,
संशयपूर्वकत्वात्—‘किमयं कान्यदुज्ज्वलः, उत पात्राक्षः ?’ इत्यकारक-
संशयपूर्वकत्वात्, संशयाद् भेदः—ईहा संशयाद् भिद्येत्यर्थः। संशयस्या-
ऽऽभावात्सादृश्यपदादिषु पादो न कृतः ॥ ११ ॥

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेपां व्यप-
देगभेदः ॥ १२ ॥

एषां—दर्शनावच्छादोनां, कथञ्चिद्—द्रव्यवसायेक्षया, अभेदेऽपि—
एकभेदेऽपि, परिणामविशेषात्—एषांभेदवसायेक्षया, व्यपदेगभेदः—निरुक्तेन
प्रतिपादनमिति ।

एतत्त्वमेव दर्शनादीनां कथञ्चिद्विद्यमानत्वेन विद्यमान-
त्वादेकभेदे परिणामविशेषात् कथञ्चिद्व्यपदेन प्रतिपादनमिति
शङ्कः ॥ १२ ॥

असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेन, असंकीर्णस्वभावतयाऽनु-
भूयमानत्वाद्, अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्,
क्रमभावितात् चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥१३॥

एते- दर्शनावग्रहादयो व्यतिरिच्यन्ते-परस्परं पृथक्त्वेन वर्तन्ते ।
कस्माद् ? असंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्-भिन्नभिन्नस्वरूपेण
ज्ञायमानत्वात् । सामस्त्येनोत्पत्तिस्थले नैवामसंकीर्णस्वभावतयाऽनु-
भूयमानतास्ति, अत उक्तम्-‘असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वात्’ इति
कदाचिद् दर्शनमेव, कदाचिद् दर्शनावग्रहौ, कदाचिद् दर्शनावग्रह-
संशयेहा इत्यादिरूपेणासंपूर्णतयाऽप्युत्पद्यमानत्वात् । असामस्त्येना-
प्युत्पद्यमानत्वमसंकीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वे हेतुः, असंकीर्णस्वभाव-
तयाऽनुभूयमानत्वं च दर्शनावग्रहादीनां परस्परभिन्नत्वे हेतुः, अयमेको
हेतुः, अपूर्वापूर्ववस्तुप्रकाशकत्वात्-वस्तुनो भिन्नभिन्नधर्मस्य प्रकाशक-
त्वात्, अयं द्वितीयो हेतुः । क्रमभावित्वाच्च-क्रमेणोत्पद्यमानत्वाच्च, अयं
तृतीयो हेतुः । तथा च येऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयन्ते, अपूर्वापूर्ववस्तु-
पर्यायप्रकाशकाः, क्रमभाविनो वा ते परस्परं व्यतिरिक्ताः यथा स्तम्भा-
दयः, अनुमानादयः, अङ्कुरकन्दलकाण्डादयो वा, तथा चैते दर्शनाव-
ग्रहादयः, तस्मात् परस्परं भिन्ना इति ॥ १३ ॥

क्रमोऽप्यमीपामयमेव तथैव संवेदनाद्, एवं क्रमा-

विर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

अमीषां-दर्शनावग्रहादीनां, क्रमोऽप्ययमेव-आदौ दर्शनं, तद-
नन्तरमवग्रहः, ततः संशयः, पश्चादीहा, ततोऽवायः, ततो धारणा,

इत्याकारक एव, तथैव संवेदनान्—अनुभूयमानत्वात्, एवंक्रमेणाविर्भूतो
यो निजकर्मगो दर्शन-ज्ञानाऽऽवरणस्वरूपस्य श्रवोपशमः, तत्कार्यत्वा-
भायमेव क्रमः, येन क्रमेण दर्शनाभावगणकर्मगः श्रवोपशमो भवति
तेनैव क्रमेण दर्शनादय उत्पद्यन्ते इति भावः ॥ १४ ॥

अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः ॥ १५ ॥

अन्यथा—यथोक्तकालान्तराकारे, प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः—वस्तुतोऽ-
नवभासप्रसङ्गः स्यात् ॥ १५ ॥

ने सत्यदृष्टमवगृह्यते, न चानवगृहीतं संदिश्यते, न
चासंदिश्यमीक्यते, न चानिन्दितमवगृह्यते,
नाप्यनवेतं धार्यते ॥ १६ ॥

अतो वस्तुनि अवगृह्यते न भवति, अवगृह्यते संदिश्यते न भवति,
आसंदिश्यते ईदृशं न भवति, अनिन्दिते अवगृह्यते न भवति, अवायाऽ-
विशयीक्यते वस्तुनि धार्यते न भवति ॥ १६ ॥

कचित् क्रमव्यानुपपन्नमेवाम् आधुन्वादाद् उत्पन्न-
पद्यतव्यतिभेदक्रमवत् ॥ १७ ॥

अन्यथोः—यथा सूत्रादिना क्रियमान्तर्वापर्यवपरापरं नैद-
क्यमः प्रतीत्येवमवाप्त इत्यनेन, तथा वस्तुवत् क्रमवत्तदो दर्शनादीनामपि
क्रमो नास्त्युच्यते ॥ १७ ॥

पारमार्थिकं पुनरुत्पत्त्यासत्तममात्रादेशम् ॥ १८ ॥

आत्ममात्रापेक्षम्—जीवद्रव्यमेवापेक्षते । अयं भावः—सत्त्व-
कारिकप्रत्यक्षमिन्द्रियादिसापेक्षमात्मद्रव्यमलभ्योत्पद्यते, पारमार्थिकं तु
प्रत्यक्षमिन्द्रियादिनिर्पेक्षमात्मद्रव्यमवलभ्योत्पद्यते, इति ॥ १८ ॥

तद् विकलं सकलं च ॥ १९ ॥

तत्—पारमार्थिकं तु प्रत्यक्षम्, विकलम्—असमप्रविषयकम्,
सकलम्—समप्रविषयकमिति द्विभेदमित्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र विकलमधि-मनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा ॥ २० ॥

तत्र- विकल-सकलयोर्मध्ये, विकलं—विकलाख्यं प्रत्यक्षम्, अधि-
मनःपर्यायभेदेन द्विविधमित्यर्थः ॥ २० ॥

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं

रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥ २१ ॥

अवधिज्ञानस्य यदावरणं तस्य विलयविशेषात्—क्षयोपशमनामत्ताद्
विनाशाद्, उत्पन्नं भवगुणप्रत्ययं—भवः—सुर-नारकजन्मलक्षणः, गुणः—
क्षयोपशमसम्यग्दर्शनादिः, तौ प्रत्ययौ कारणे यस्य तद् भवगुणप्रत्ययं—
भवकारणकं, गुणकारणकं चेति । तत्र सुर-नारकाणामवधि-
जन्मग्रहणमात्रेणैवोत्पद्यत इति भवप्रत्ययमित्युच्यते; नर-
गदर्शनादिगुणैस्तत्प्रादुर्भवतीति गुणप्रत्ययमित्यभि-
गोचरम्—पृथिव्यप्-तेजो-वाय्वन्धक्
तद्विषयकम् ॥ २१ ॥

संयमत्रिशुद्धिनिवन्धनाद्

मनोद्रव्यपर्यायात्म्यवन्

संयमस्य-चारित्र्यस्य, विमुक्तिः-निर्मलता, निवन्दनं-कामं यस्य स
 संयमविशुद्धिनिवन्दनो यो विशिष्टाद्वयविश्लेषः-मनःपर्यायज्ञानाद्यण-
 क्षयोपपन्न इति यावत् । तस्माच्चार्तं-उपशान्तं, मनोऽव्यपर्णायाद्यणवन्-
 मनोऽव्यपर्णावधिपयकं मनःपर्यायज्ञानम् । चारित्र्यविशुद्ध्या मनःपर्याय-
 ज्ञानाद्वयणस्य क्षयोपपन्नो भवति, तेन च मनोऽव्यपर्णावधिपयकं
 ज्ञानमुपपन्ने, तन्मनःपर्यायज्ञानमुच्यते ॥ २२ ॥

सकलं तु सामग्रीविशेषतः ननुद्भूतसमस्तकारणतया-

पेक्षं निमित्तद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारसिद्ध्यर्थं

कनकलानम् ॥ २३ ॥

[illegible]

नहान अर्धं निर्दिष्टवान् ॥ ५४ ॥

[illegible]

विशेषीय प्रोत्साहितिकारणम् ॥ २५ ॥

[illegible]

अर्हन् निर्दोषः, प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात्, यो न निर्दोषः, स न प्रमाणाऽ-
विरोधिवाक्, प्रमाणाऽविरोधिवाक् चार्हन्, तस्मान्निर्दोष इति ॥२५॥

तदिष्टस्य प्रमाणेनावध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेना-
विरोधसिद्धिः ॥ २६ ॥

अर्हतः प्रमाणाविरोधिवाक्त्वप्रसाधकानुमानान्तरमाहुः—तदिष्ट-
स्येति—अर्हन् प्रमाणाविरोधिवाक्, तदिष्टस्य—अनेकान्ततत्त्वस्य प्रमाणे-
नाऽवाध्यमानत्वाद् भिष्यत् । अनेन सूत्रचतुष्टयेन सर्वज्ञाऽलापको
मीमांसकः प्रतिक्रिप्तो वेदितव्यः ॥ २६ ॥

न च कवलाहारवत्त्वेन तस्यासर्वज्ञत्वम्, कवलाऽऽ-
हारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात् ॥ २७ ॥

दिग्भराः “केवली कवलाऽऽहारवान् न भवति, लघ्वस्येभ्यो विजा-
तीयत्वात्” इत्यनुमानेन कवलाऽऽहारसर्वज्ञत्वयोर्विरोधमुद्भावयन्ति,
तान् निराकर्तुमाहुः—न चेति तस्य—अर्हतः कवलाऽऽहारवत्त्वेनाऽसर्वज्ञत्वं
न भवति, कवलाहारसर्वज्ञत्वयोर्विरोधाभावात् । अयं भावः—यदि
कवलाहारस्य केवलज्ञानेन सह विरोधो भवेत् तर्ह्यस्मदीयज्ञानेनापि
तस्य विरोधोऽपरिहरणीयः स्याद्, ज्ञानत्वाविशेषात्, न हि भास्कर-
प्रभाभिर्निरस्यमानमन्धकारनिकुरम्बं दीपप्रभाभिर्न निरस्यते, तथा च
नाऽस्माकमप्याहारापेक्षा भवेत्, न चैवम्, तस्मान्न सर्वज्ञत्व-कवला-
हारयोर्विरोध इति दिक् ॥ २७ ॥

इति बालघोषिन्याख्यया टिप्पण्या विभूषिते
श्रीवादिदेवसूरिसंहन्धे प्रमाणनयतत्त्वा-
लोके प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णायको
द्वितीयः परिच्छेदः ।

अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं
संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ५ ॥

अनुभवस्मृतिहेतुकं—प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यं ज्ञानमनुभवः, स्मृति-
श्चानन्तरोक्ता, ते हेतुर्यस्य तद् इति कारणनिरूपणम्, गवादिषु
सदृशपरिणामस्वरूपं गोत्वादिकं तिर्यक्सामान्यमित्युच्यते । कटक-
कुण्डलादिपर्यायेषु यदन्वयिद्रव्यं सुवर्णादि तदूर्ध्वतासामान्यमित्युच्यते ।
एतदुभयमादिर्यस्य विसदृशपरिणामादेः, तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादि-
गोचरो—विषयो यस्य तत् तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरम्, इति विषय-
निरूपणम्, संकलनात्मकं—पदार्थस्य विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन प्रत्यवमर्शन-
मात्मा स्वभावो यस्य तद् इति स्वरूपकथनम्, एतादृशं यज्ज्ञानं
तत् प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ।

प्रत्यभिज्ञानं प्रति अनुभवः स्मृतिश्च कारणम् । वस्तुनो विवक्षित-
धर्मयुक्तत्वेन प्रत्यवमर्शनं तस्य स्वरूपमिति भावः ॥ ५ ॥

यथा तज्जातीय एवायं गोपिण्डः, गोसदृशो गवयः,
स एवायं जिनदत्त इत्यादि ॥ ६ ॥

‘तज्जातीय एवायं गोपिण्डः’ इति तिर्यक्सामान्योदाहरणं,
‘गोसदृशो गवयः’ इति पुनरपि तिर्यक्-सामान्यस्योदाहरणप्रदर्शनं
नैयायिकाद्यभिमतस्योपमानप्रमाणस्य निरासार्थं, सिद्धान्ते उपमान-
प्रमाणस्य प्रत्यभिज्ञानेऽन्तर्भावात् । तथाहि—कश्चित् पुमान् वनेचरसका-
शाद् यदा ‘गोसदृशो गवयः’ इति वाक्यं श्रुत्वा, तदैव तस्य मनसि
सामान्यरूपेण प्रतिभासमाने गवयपिण्डे गवयशब्दस्य सम्बन्धज्ञान-

मभूत्, पश्चाद् वनं गतस्यास्य गवयदर्शने जाते प्राक्तनसामान्याकार-
सम्बन्धसमये च 'स एष गवयपदवाच्यः' इति संकलनज्ञानरूपं
प्रत्यभिज्ञानं प्रादुर्भवति, एवं 'गोमदशो नद्विपः' इत्याद्यपि तथाकृतावात्
प्रायभिज्ञानमेव । 'स एनायं जिनदत्तः' इत्युत्पन्नासामान्यः स्योदा-
हरणम् । आदिमज्जान् 'स एष बहिर्मुखीयते तथा' 'स एनाथोऽ-
नेनाप्युपयते' इत्यादिस्मरणप्रदितानुमानादित्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं
ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

उपलब्धमानुषलभ्यसंभवं त्रिकालीकलितमाध्यसाधन-

सम्बन्धाद्यालम्बनम् 'इदमस्मिन् सत्येव

भवति' इत्याद्याकारं संवेदनम्, ऊदाऽ-

परनामा तर्कः ॥ ७ ॥

प्रमाणमात्रेण प्रदग्गुप्यन्माः, प्रमाणमात्रेण प्रदग्गुप्यन्माः,
ताभ्याम्-उपलब्धमानुषलभ्यसंभवं, सम्भवः-उपनिर्गम्य तत्त्वता, इति
कारणवर्तिनम् । त्रिकालवर्तिमाध्यसाधनयोः सम्बन्ध-उपनिर्गम्य, स
आदिर्गम्य त्रिकालवर्तिमाध्यसाधनयोः सम्बन्ध-उपनिर्गम्य, स
विषयो सत्यं तत्त्वता, इति त्रिकालवर्तिनम् । 'इदमस्मिन् सत्येव
भवति' इत्यन्विष्टमस्ति न भवेत्' इत्याद्याकारं संवेदनं तर्कः, सत्यं
करोति तर्कतत्त्वम् ।

अथ तर्कः- 'अथ सत्यं तत्त्वता, इति त्रिकालवर्तिनम् । 'इदमस्मिन् सत्येव
भवति' इत्यन्विष्टमस्ति न भवेत्' इत्याद्याकारं संवेदनं तर्कः, सत्यं
करोति तर्कतत्त्वम् । 'इति उपलब्धमानुषलभ्यसंभवं तर्कः ॥ ७ ॥

यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो वह्नी सत्येव

भवतीति तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येव ॥८॥

इदं च तर्कपरपर्यायं व्याप्तिज्ञानं तदोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां
प्रवर्तत इति प्रदर्शयन्ति, यथेत्यादिना—अत्राऽऽद्यमुदाहरणमन्वयव्याप्तौ,
द्वितीयं तु व्यतिरेकव्याप्ताविति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

अनुमानं द्विप्रकारम्, स्वार्थं परार्थं च ॥ ९ ॥

स्वार्थानुमान-परार्थानुमानभेदादनुमानं द्विविधमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्य-

विज्ञानं स्वार्थम् ॥ १० ॥

हेतुग्रहण-सम्बन्धस्मरणाभ्यां जायमानं यत् साध्यस्य ज्ञानं तत्
स्वार्थानुमानमित्यर्थः ।

अयं भावः—वनं गतः कश्चित् पुमान् प्रथमं पर्वतवृत्तिधूमलेखां
पश्यति, ततः 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः' इत्याकारिकां व्याप्तिं
स्मरति, ततः 'अयं वह्निमान्' इत्याकारकं यज्ज्ञानमुन्मज्जति तत्
स्वार्थानुमानमित्युच्यते ॥ १० ॥

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥ ११ ॥

अन्यथानुपपत्तिः—अविनाभावः, सा च साध्यवद् भिन्नावृत्तिः—
रूपा, हेत्वधिकरणवृत्त्यभावाऽप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा वा ।
निश्चिताऽन्यथानुपपत्तिरेव लक्षणं स्वरूपं यस्य स हेतुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥ १२ ॥

त्रीणि तद्वृत्तानि—पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षाऽसत्त्वानि यत्न स
त्रितद्वयकः सौमत्तसम्मतः, आदिपदेनासत्प्रतिपक्षत्वव्यवहितविषय-
त्वमिति प्रथं मिलित्वा नैयायिकाभिमतः पक्षपक्षानकृष्य हेतुर्न भवतीति
भावः ॥ १२ ॥

तस्य हेत्वाभासरयापि सम्भवात् ॥ १३ ॥

तस्य पक्षसत्त्वादित्यपरस्य हेतुलक्षणस्य 'पर्येतो भूयवान् यदेः'
इति हेत्वाभासरयापि सम्भवादिति व्याप्तिः स्यात् । अयं भावः—'पर्येतो
भूयवान् यदेः' इत्यादिरूपमिवास्ति यदेऽपि हेतोरित्यक्षत्वादिकं वर्णितं,
तथाहि—यदेः पर्येत हेतुमूलस्य यदेर्विद्यमानत्वात् पक्षसत्त्वम्, सपक्षे—
महानपेक्षे विद्यमानत्वात् सपक्षसत्त्वम्, विपक्षात्—अतदुदाह व्यावर्त-
मानत्वात् विपक्षाऽसत्त्वम् प्रतिपक्षस्तुमानत्वात् आसत्प्रतिपक्षत्वम्,
प्रत्यक्षादिप्रमापैर्वापारहितत्वादव्यवहितं न वर्णितं, न चास्य सत्त्वत्वम्,
सरनात् त्रितद्वयकत्वादिति हेतुलक्षणत्वेन सौमत्तादिभिरनङ्गीकरणेय-
मिति ॥ १३ ॥

अपमतीतमनिराहतमपीप्सितं माध्यम् ॥ १४ ॥

अपमतीतम्—अतिशितम्, अनिराहतम्—अप्यक्षादिप्रमापैर्वापि-
तम्, सपीप्सितम्—सत्त्वत्वेनेष्टम्, माध्यं भवतीति शेषः ॥ १४ ॥

अद्विक्ताविपरीतानप्यवसितवन्तानां माध्यमावलि-

पक्षपर्यममतीतवचनम् ॥ १५ ॥

समस्तानामपि 'अपमतीतम्' इति वचनत्वात्

विपरीतानामनध्यवसित(अनिश्चित)वस्तूनां साध्यत्वं न स्याद्, इत्य-
प्रतीतवचनम् ॥ १५ ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्य-
निराकृतग्रहणम् ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षविरुद्धं यथा—‘ वह्निरनुष्णः । ’ अनुमानविरुद्धं यथा—‘ शब्दस्य
एकान्तनित्यत्वम् ’ । आगमविरुद्धं यथा—‘ प्रेत्याऽमुखप्रदत्तं धर्मस्य ’ ।
एतादृशानां प्रत्यक्षादिवाधितानां साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्येतदर्थम-
निराकृतग्रहणम् ॥ १६ ॥

अनभिमतस्याऽसाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदो-
पादानम् ॥ १७ ॥

अनभिमतस्य — साधयितुमनिष्टस्य (यथा जैनानां, शब्दे
एकान्तनित्यत्वं सर्वथाऽनभिमतं) साध्यत्वं मा भवतु इत्यभीप्सितो-
पादानम् ॥ १७ ॥

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्म एव, अन्यथा
तदनुपपत्तेः ॥ १८ ॥

यद्यपि व्यवहारकाले ‘ पर्वतो वह्निमान् ’ इत्याकारको धर्मविशिष्टो
धर्मी साध्यशब्देन व्यपदिश्यते, तथापि व्याप्तिग्रहणवेलायां साध्य-
शब्देन केवलं वह्निरूपो धर्म एव गृह्यते, अन्यथा व्याप्तेरनुपपत्तिः
स्यादिति ॥ १८ ॥

नहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्री-
धरस्याप्यनुवृत्तिरस्ति ॥ १९ ॥

यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र यथा वह्निर्नुवर्तते न तथा पर्वतो-
ऽपि ॥ १९ ॥

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षापरपर्याय-

स्तद्विशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी ॥ २० ॥

आनुमानिकी प्रतिपत्तिः—आनुमितिः, तदपेक्षया 'पर्वतो वह्नि-
मान्' इत्याकारको धर्मविशिष्टो धर्मी साध्यपदेन व्यवदिश्यते, अस्त्यैव
पक्षेति नामान्तरम् ॥ २० ॥

धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद् विकल्पतः, कुत्रचित्

प्रमाणतः, क्वापि विकल्प-प्रमाणाभ्याम् ॥ २१ ॥

धर्मिणः—पर्वतादेः ॥ २१ ॥

यथा समस्ति ममस्तवस्तुचेदी, सितिपरकन्धरेयं

धूमध्वजवती, ध्वनिः परिणतिमान् ॥ २२ ॥

'समस्तवस्तुचेदी समस्ति' इत्यत्र ममस्तवस्तुचेदी सर्वज्ञो धर्मी,
मम्येव वा विकल्पेन प्रसिद्धिः, नहि हेतुप्रयोगान् एवं विकल्पं विहाय
सर्वज्ञः केनपि प्रमानेन सिध्यति । 'सितिपरकन्धरेयं धूमध्वजवती'
इत्यत्र धर्मिभूतायाः सितिपरकन्धरायाः प्रत्यक्षेणैव प्रसिद्धिः । 'ध्वनिः
परिणतिमान्' इत्यत्र धर्मिणी-ध्वनेः प्रमानेन विकल्पेन वा प्रसिद्धिः,
धूमध्वजवत्य इत्यत्र धूमध्वजप्रमानेन, अतीतानागतयोस्तु विकल्पेन
प्रसिद्धिरिति विशेषः ॥ २२ ॥

पक्षोद्धारनान्मकं परार्थमनुमानम्, उपन्यासम् ॥ २३ ॥

‘पर्वतो वह्निमान् धूमात्’ इत्याकारकं पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थ-
मनुमानम्, उपचारात्-पक्षहेतुवचनस्य जडत्वेन मुख्यतः प्रामाण्या-
सम्भवात् तत्रानुमानशब्दप्रयोगः, कारणे कार्योपचारादौपचारिकः,
बोधव्यगतं ज्ञानं कार्यं, तस्य च कारणं पक्षहेतुवचनम् । अथवा कार्ये
कारणोपचारात्, वक्तृगतं स्वार्थानुमानं कारणं तस्य पक्षहेतुवचनं
कार्यमिति ॥ २३ ॥

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसम्बन्धिताप्रसिद्धये हेतो-
रूपसंहारवचनवत् पक्षप्रयोगोऽप्यवश्य-
माश्रयितव्यः ॥ २४ ॥

अयं भावः—बौद्धाः खलु पक्षप्रयोगं नाङ्गीकुर्वन्ति, ते हि
कदाचित् “यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसं, धूमवां-
श्चायम्” इत्याकारकं व्याप्तिपुरस्सरं पक्षधर्मतोपसंहारं कदाचित् “धूमवा-
नयं, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम्” इत्याकारकं
पक्षधर्मताप्रदर्शनपूर्वकं व्याप्त्युपसंहारमेवानुमानं वदन्ति, तान् पक्ष-
प्रयोगमङ्गीकारयितुमाहुः—साध्यस्येत्यादि—यथा हेतोः प्रतिनियतधर्मि-
सम्बन्धिताप्रसिद्धयर्थं “धूमवांश्चायम्” इत्याकारकं हेतोरूपसंहार-
वचनं स्वीक्रियते, तथैव साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसम्बन्धिताप्रसिद्धयर्थं
‘पर्वतो वह्निमान्’ इत्याकारकः पक्षप्रयोगोऽप्यङ्गीकर्तव्य इति ॥ २४ ॥

‘त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं त्रिदधानः कः
खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते ? ॥ २५ ॥

: अवयवद्वयस्वीकारश्च व्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया द्रष्टव्यः, अतिव्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया तु 'धूमोऽत्र विद्यते' इति हेतुप्रयोगमात्रात्मकमेवानुमानं भवति, "मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनय-निगमनान्यानि प्रयोग्यानि" [३-४३] इति वक्ष्यन्ति ॥ २८ ॥

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां
द्विप्रकारः ॥ २९ ॥

'वह्निस्तत्त्वे एव धूमसत्त्वम्' इत्याकारकसाध्यसद्भावप्रकारेण हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, 'वहन्यभावे धूमाभावः' इत्याकारकसाध्याभावप्रकारेण हेतोरनुपपत्तिरेव अन्यथानुपपत्तिः, ताभ्यामन्वय-व्यतिरेकस्वरूपाभ्यां तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां हेतुप्रयोगो द्विमेद इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये

हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३० ॥

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे,

धूमवत्त्वस्योपपत्तेः, असत्यनुपपत्तेर्वा ॥ ३१ ॥

असत्यनुपपत्तेः—असति कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीय-

प्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः ॥ ३२ ॥

अयं भावः—यत्र तथोपपत्तिप्रयोगेण साध्यसिद्धिः संजाता, तत्रान्यथानुपपत्तिप्रयोगस्य नोपयोगः, एवमन्यथाऽनुपपत्तिप्रयोगेण

अपिशब्दात् पक्षदेतु, पक्षादिषु सम्भाव्यमानदोषनिराकरणत्वात्
शुद्धयश्च पक्ष प्राज्ञाः ॥ ४२ ॥

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः ॥ ४३ ॥

प्रतिबन्धः—व्याप्तिः तस्याः प्रतिपत्तेः—स्मरणस्य, आस्पदं स्थानं
महानसादिदृष्टान्त इत्युच्यते ॥ ४३ ॥

स द्वेधा साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च ॥ ४४ ॥

समानो धर्मो यस्यासौ सधर्मा तस्य भावः साधर्म्यम्—अन्वयः
विरुद्धो धर्मो यस्यासौ विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्यम्—व्यतिरेकः, ताम्य
साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यामन्वय-व्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्तो द्विमेदः इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते

स साधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ४५ ॥

*यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महा-

नसः [०सम्] ॥ ४६ ॥

*यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते

स वैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ४७ ॥

*यथाऽग्न्यभावे न भवेत्येव धूमः, यथा

जैलाशये ॥ ४८ ॥

हेताः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः ॥ ४९ ॥

* एतच्चिह्नाङ्कितं सूत्रत्रयमपि न मुद्रितं स्याद्वादरत्नाकरे । सं०

१. महानसे स्त्र । २. जलाशयः ।

साधकः, अनुरञ्जितरूपो हेतुनिषेधरूपस्य साध्यस्य साधक इति येऽभि-
सन्त्यन्ते तान् निराकर्तुमाहुः—उपलब्धिरिति—

अयं भावः—यथा डालब्धिरूपस्य साध्यस्य साधिका तथा
निषेधरूपस्यापि, एवमनुपलब्धिर्यथा निषेधरूपस्य साध्यस्य साधिका
तथा विधिरूपस्यापि, तस्मादुपलब्धिर्विधिरूपस्यैव साध्यस्य साधिका,
अनुपलब्धिनिषेधरूपस्यैवेति नियमो न कर्तव्यः ॥ ५५ ॥

विधिः सदंशः ॥ ५६ ॥

सदसदात्मकस्य वस्तुनो यः सदंशः—भावरूपः स विधि-
रित्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रतिषेधोऽसदंशः ॥ ५७ ॥

सदसदात्मकस्य वस्तुनो योऽसदंशः—अभावरूपः स प्रतिषेध-
इति ॥ ५७ ॥

स चतुर्धा प्रागभावः प्रवृत्ताभाव इतरेतराभावो-

ऽत्यन्ताभावश्च ॥ ५८ ॥

सः—प्रतिषेधः प्रागभावादिभेदेन चतुर्विध इत्यर्थः । वस्तुन उत्पत्तेः
प्राग् अभावः प्रागभावः, प्रवृत्तरूपोऽभावः प्रवृत्ताभावः, इतरस्येतर-
स्मिन्नभाव इतरेतराभावः, अत्यन्तं कालत्रयेऽप्यभावोऽत्यन्ताभावः ॥ ५८ ॥

यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य

प्रागभावः ॥ ५९ ॥

यस्य पदार्थस्य—निवृत्तावेव नाशे एव सति, कार्यस्य समुत्पत्तिः
स पदार्थः, अस्य कार्यस्य प्रागभावः ॥ ५९ ॥

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तायेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य

मृत्पिण्डः ॥ ६० ॥

मृत्पिण्डस्य नाशो सत्येव घटस्योत्पत्तिर्भवति अतः मृत्पिण्ड एव
घटस्य प्रागभावः ॥ ६० ॥

यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य

प्रवृत्ताभावः ॥ ६१ ॥

यस्य पदार्थस्योत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः—विनाशः स पदार्थः,
आरभ्य कार्यस्य प्रवृत्ताभावः ॥ ६१ ॥

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य

कलशस्य कपालकदम्बकम् ॥ ६२ ॥

घटनाशमन्त्रेण कपालोत्पत्तिर्न भवतीति कपालकदम्बकं घटस्य
प्रवृत्ताभावः ॥ ६२ ॥

स्वरूपान्तरान् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः ॥ ६३ ॥

स्वरूपान्तरान्—स्वभादिस्वरूपान्तरेण, स्वरूपव्यावृत्तिः—घटा-
दिस्वरूपव्यावृत्तिः, इतरेतराभावः—अन्वयेऽन्वाभाव इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

यथा स्तम्भस्वभावान् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः ॥ ६४ ॥

यथा स्तम्भस्वभावान्—स्तम्भस्वभावान्, कुम्भस्वभावस्य कलश-
स्वरूपव्यावृत्तिः, व्यावृत्तिः—व्यावृत्तिः ॥ ६४ ॥

कालव्यावृत्तिर्नाशो नादान्तराभावात्

स्तम्भान्ताभावः ॥ ६५ ॥

भूत-भविष्यद्-वर्तमानरूपकालत्रयेऽपि याऽसौ तादात्म्यपरिणाम-
निवृत्तिः—एकत्वपरिणामन्यावृत्तिः सोऽन्यन्ताभावः ॥ ६५ ॥

यथा चेतनाऽचेतनयोः ॥ ६६ ॥

यथा चेतनः—जीवो भूत-भविष्यद्-वर्तमानरूपकालत्रयेऽपि अचेत-
नत्वेन—जडत्वेन न परिणमति, एवमचेतनोऽपि न चेतनस्वरूपेण। तदेवं-
प्रकारेण चेतनाचेतनयोः कालत्रयेऽपि या तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिः
सोऽन्यन्ताभाव इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोप-
लब्धिश्च ॥ ६७ ॥

साध्येन सहाविरुद्धस्य हेतोरुपलब्धिरविरुद्धोपलब्धिः, साध्येन
सह विरुद्धस्य हेतोरुपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिरित्युच्यते ॥ ६७ ॥

तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा ॥ ६८ ॥

विधिरूपस्य साध्यस्य सिद्धावविरुद्धोपलब्धिः षोढा—षट्प्रकारे-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

षट्प्रकारानाहुः—

साध्येनाविरुद्धानां व्याप्य-कार्य-कारण-पूर्वचरोत्तर-
सहचराणामुपलब्धिः ॥ ६९ ॥

साध्येनाविरुद्धस्य व्याप्यस्य, कार्यस्य, कारणस्य, पूर्वचरस्य,
उत्तरचरस्य, सहचरस्य चोपलब्धिः व्याप्याविरुद्धोपलब्धिः, कार्या-
विरुद्धोपलब्धिः, कारणाविरुद्धोपलब्धिः, पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः, उत्तर-

चराविरुद्धोपलब्धिः, सदचराविरुद्धोपलब्धिरित्यविरुद्धोपलब्धेः पट्ट भेदा
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तमस्त्विन्यामास्याद्यमानादाभ्रादिफलरसाद् एकसामग्र्य-

नुमित्या रूपाद्यनुमितिमभिमन्यमानैरभिमतमेव

किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रति-

स्त्वलनमपरकारणसाफल्यं च ॥ ७० ॥

बीजाः किल वदन्ति—“विधिरूपस्य साम्यस्य सिद्धौ स्वभाव-
कार्ये एव हेतुत्वेनाङ्गीकरणीये न कारणम्, तसाऽयोगोन्ने वदिरूपस्य
कारणस्य विद्यमानत्वेऽपि धूमरूपकार्यानुपादात्” तान् कारणस्यापि
हेतुत्वमङ्गीकारयितुमाहुः—तमस्त्विन्यामिषादि—

आभ्रादिफले रूप-रसयोजनिका एकेव सामग्री, तथा च रजन्या-
मास्याद्यमानादाभ्रादिकल्परसात् तज्जनिता सामग्र्यनुमीयते, तथा च
सामाया रूपाद्यनुमानं भवति, एवमभिमन्यमानैः सौमर्तैः स्वीकृतमेव
कार्यानुपादकं प्रतिबन्धाभावविशिष्टं कारणान्तरसहकृतं च किमपि
फलम्, तस्मान् कारणस्यापि हेतुत्वमङ्गीकरणीयमिति भावः, एवं
'अथप्यत्र प्राया इत्यान्' इत्यादीन्यपि कारणानुमानानि ज्ञातव्यानि
॥ ७० ॥

पूर्वगोचरपरयोर्न स्वभावरूप-कारणभावी, तयोः

कालव्यवहृतावनुपपन्नत्वात् ॥ ७१ ॥

पूर्वगोचरपरयोः स्वभावरूपौ तदुपनिर्गतौ साध्यनभावी न
सामर्थ्ये, तयोः स्वभावरूप-कारणभावीः कालव्यवहृतावनु-
पपन्नत्वात्, अनुपपन्नत्वात् ।

भूत-भविष्यद्-वर्तमानरूपकालत्रयेऽपि याऽसौ तादात्म्यपरिणाम-
निवृत्तिः—एकत्वपरिणामव्यावृत्तिः सोऽन्यन्ताभावः ॥ ६५ ॥

यथा चेतनाऽचेतनयोः ॥ ६६ ॥

यथा चेतनः—जीवो भूत-भविष्यद्-वर्तमानरूपकालत्रयेऽपि मचेत-
नत्वेन—जडत्वेन न परिणमति, एवमचेतनोऽपि न चेतनस्वरूपेण । तदेवं-
प्रकारेण चेतनाचेतनयोः कालत्रयेऽपि या तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिः
सोऽन्यन्ताभाव इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोप-
लब्धिश्च ॥ ६७ ॥

साध्येन सहाविरुद्धस्य हेतोरुपलब्धिरविरुद्धोपलब्धिः, साध्येन
सह विरुद्धस्य हेतोरुपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिरित्युच्यते ॥ ६७ ॥

तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा ॥ ६८ ॥

विधिरूपस्य साध्यस्य सिद्धावविरुद्धोपलब्धिः षोढा—षट्प्रकारे-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

षट्प्रकारानाहुः—

साध्येनाविरुद्धानां व्याप्य-कार्य-कारण-पूर्वचरोत्तर-
सहचराणामुपलब्धिः ॥ ६९ ॥

साध्येनाविरुद्धस्य व्याप्यस्य, कार्यस्य, कारणस्य, पूर्वचरस्य,
उत्तरचरस्य, सहचरस्य चोपलब्धिः व्याप्याविरुद्धोपलब्धिः, कार्या-
लब्धिः, कारणाविरुद्धोपलब्धिः, पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः, उत्तर-

नराविरुद्धोपलब्धिः, सहचराविरुद्धोपलब्धिरित्यविरुद्धोपलब्धेः षड् भेदा
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

तमस्त्विन्यामास्ताद्यमानादाभ्रादिफलरसाद् एकसामग्र्य-

नुमित्या रूपाधनुमितिमभिमन्यमानैरभिमतमेव

किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरमति-

स्वद्वयनमपरकारणसाकल्यं च ॥ ७० ॥

श्रीशङ्करः किल वदन्ति—“विधिरूपस्य साध्यस्य सिद्धौ स्वभाव-
कारणे एव हेतुत्वेनाङ्गीकरणीये न कारणम्, तस्मादयोगोलके वह्निरूपस्य
कारणस्य विष्णुमानवेऽपि धूमरूपकार्यानुपादात्” तान् कारणस्यापि
हेतुत्वमङ्गीकारयितुमाहुः—तमस्त्विन्यामित्यादि—

आभ्रादिफलं रूपनसयोर्जनिका एकेन सामग्री, तथा च रजन्या-
मास्ताद्यमानादाभ्रादिफलरसात् तज्जनिका सामग्र्यनुमीयते, तथा च
सामग्र्या रूपाधनुमाने नवति, एवमभिमन्यमानैः सौगतैः स्वीकृतमेव
कार्यानुमासकं प्रविशन्नाभावविशिष्टं कारणान्तरसहकृतं च किमपि
कारणम्, तस्मात् कारणस्यापि हेतुत्वमङ्गीकरणीयमिति भावः, एवं
'समग्र्य एव सा तस्मात्' इत्यादीन्वपि कारणानुमानानि ज्ञातव्यानि
॥ ७० ॥

एवंपरोपरपर्ययेन स्वभावकार्य-कारणमात्रौ, तयोः

कालव्यवहितानुपपत्त्यात् ॥ ७१ ॥

इति चोपरपर्ययोः स्वभावकार्य-कारणमात्रयोः न
समग्र्यः, तयोः स्वभावकार्य-कारणमात्रयोः, कालव्यवहितौ—काल-
व्यवहितौ, अनुपपत्त्यात् ।

अयं भावः—साध्य-साधनयोस्तादात्म्ये सति स्वभावहेतावन्त-
 भावो भवेत्, यथा—‘अयं वृक्षः शिशगात्वात्’ इत्यस्य स्वभावेऽन्तर्भावः
 तथा साध्य-साधनयोः कार्य-कारणभावे सति कार्यहेतौ कारणहेतौ
 वाऽन्तर्भावो विभाव्येत, यथा ‘पर्वतो वह्निमान् धूमात्’ इत्यस्य कार्ये,
 ‘भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनात्’ इत्यस्य कारणेऽन्तर्भावः ।
 न च पूर्वचरोत्तरचरयोः स्वभावे कार्य-कारणभावे वाऽन्तर्भावः सम्भवति,
 स्वभावकार्य-कारणभावयोः कालव्यवधाने उपलम्भभावात्, पूर्वचरोत्तर-
 चरयोस्तु कालव्यवधानेऽपि उपलम्भो भवति, तस्मान्न स्वभावे कार्ये
 कारणे वाऽन्तर्भावः ॥ ७१ ॥

न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रदशासंवेदन-मरणयोः

प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं, व्यवहितत्वेन

निर्व्यापारत्वात् ॥ ७२ ॥

ननु वर्तमानप्रबोधं प्रति अतीतस्य जाग्रदशासंवेदनस्य, एवं
 सांप्रतिकं ध्रुवाऽवक्षणादिकमरिष्टं प्रति अनागतस्य मरणस्य कारणत्व-
 दर्शनात् कालव्यवधानेऽपि कार्य-कारणभावो भवेत्येवेति वदन्तं निरा-
 कुर्वन्नाहुः—न चेत्यादि—

जाग्रदशासंवेदन-प्रबोधयोर्मरणादिष्वर्थोऽथ कार्य-कारणभावो न
 सम्भवति तयोरत्यन्तव्यवहितत्वेन व्यापाराभावात्, नहि निर्व्यापारमपि
 कारणं भवति, निर्व्यापारस्यापि कारणत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सर्वं सर्वं प्रति
 कारणं भवेत् ॥ ७२ ॥

स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्व-

व्यवस्था कुलालस्येव कलशं प्रति ॥ ७३ ॥

अमनसः—यद्व्यापारमन्तरा यन् कार्यं नीत्ययते तन् कार्यं प्रति
 तस्य कारणत्वं निर्धार्यते यथा कुडाडव्यापारमन्तरा घटस्योपपत्तिर्न
 भवत्यतो घटे प्रति कुडाडस्य कारणत्वं भवति, न चात्यन्तव्यवहिते
 कार्ये कारणस्य व्यापारः कल्पयितुं शक्यते, अतिप्रसङ्गान् ॥ ७३ ॥

न न न्यवहितयोन्तयोर्न्यापारपरिकल्पनं न्याय्यम्,
 अतिप्रसक्तः ॥ ७४ ॥

तयोः अतिप्रसक्तानामनसोः जापदशासंबेदन-मरणयोः ॥ ७४ ॥

परम्पराव्यवहितानां परंपरामपि तत्कल्पनस्य निवार-
 यितुमशक्यत्वात् ॥ ७५ ॥

प्रदीपोवाती प्रति व्यवहितयोर्जापदशासंबेदन-मरणयोरेषि
 व्यापारपरिकल्पनेऽप्यन्यवहितानामनसत्त्वानामतानामहरणमेनाभि-
 मतात्वं शक्यत्वात् साक्यमर्थानामपि प्रदीपोवाती प्रति व्यापारपरि-
 कल्पनाय शक्यत्वं शक्यत्वं, तथा चाभिज्ञां व्याप्तिं भावः ॥ ७५ ॥

मदन्नादिभ्योः परम्परसकल्पपरिकल्पानेन तादात्म्यानु-
 पपत्तयः, मरणोन्नादेन, तदुत्पत्तिविषयेषु मदन्त-
 र्गतोत्पत्तिं प्रोक्त्या नानुसंगेनः ॥ ७६ ॥

मदन्तरेण दूरेकमेवमनसोः व्यापारपरिकल्पनयोः अति तु मद-
 न्तादीनां न तादात्म्यमेव, मदन्ति-मदन्तमनसोः व्यापार-
 मरणसकलोत्पत्तिमदन्तादुत्पत्तिर्यथा न तादात्म्यं न मरणोत्पत्तौ न मदन्तादीनां
 तादात्म्यं, तर्हि मदन्तादीनां व्यापारपरिकल्पनात् कार्यं

कारणे वाऽन्तर्भावः, तस्मात् सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु स्वभावादिषु नान्तर्भाव इति ॥ ७६ ॥

ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्ना-
ऽनन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा
न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा
वान्ध्येयः, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः,
तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य
साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः
साधर्म्येण वैधर्म्येण
च ॥ ७७ ॥

अत्र परिणतिमत्त्वेन साध्येनाविरुद्धस्य प्रयत्नाऽनन्तरीयकत्वस्य
व्याप्यस्योपलब्धिर्वर्तते इति व्याप्याविरुद्धोपलब्धिः । यद्यपि धूमादि-
स्वरूपकार्यादिहेतूनामपि साध्यव्याप्यत्वं वर्तते तथापि तादृशव्याप्यत्वं
नेह विवक्षितं अपि तु कथञ्चित्साध्येन सह तादात्म्येन स्थितस्य प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वादेः स्वरूपमेव व्याप्यत्वेन विवक्षितं अत एवेयं स्वभावो-
पलब्धिरित्यप्युच्यते ॥ ७७ ॥

अस्यत्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयः, धूमसमुपलम्भात्,
इति कार्यस्य ॥ ७८ ॥

अत्र साध्येन वह्निनाऽविरुद्धस्य कार्यस्य धूमस्योपलब्धिर्वर्तते इति
कार्याविरुद्धोपलब्धिः ॥ ७८ ॥

भंविष्यति यमं, तथाविधवारिवाहलोकनात्,
इति कारणस्य ॥ ७९ ॥

अत्र साध्येन दर्पेणादिरुदस्य तथाविधवारिवाहस्य कारणस्यो-
पपत्तिः कारणादिरुदोपपत्तिः । एवं 'अस्यत्र ताया उत्रात्' इत्यनु-
दाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

उदंध्यति मुहूर्तान्ते तित्थतारका, पुनर्वद्यदयदर्शनात्,
इति पूर्वचरस्य ॥ ८० ॥

तित्थतारका-पुन्यनक्षत्रम् । अत्र साध्येन भविष्यतिभ्यतारको-
दयेनाविचरस्य पुनर्वद्यदयस्य पूर्वचरस्योपपत्तिरिति पूर्वचरादिरुदोप-
पत्तिः । यथाऽनो, भानी, शनिका, रोहिणी, भुवशीर्षम्, व्याघ्रां, पुनर्वसू,
पुन्यः, व्याघ्रेषा, मघा, पूर्वफल्गुनी, उत्तरफल्गुनी, हस्तः, चित्रा,
शक्रिः, विशाखा, अनुषाया, श्लेषा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा,
अभिजित्, धनिष्ठा, शतभिषकः पूर्वमघषाढा, उत्तरमघषाढा,
रेवती इति ज्येष्ठादादिनक्षत्रप्रवृत्तिः ॥ ८० ॥

उदगमुहूर्तान्तं पूर्वं पूर्वफल्गुन्यः, उत्तरफल्गुनीना-
मुहूर्तान्तान्येः, इत्युत्तरचरस्य ॥ ८१ ॥

अत्र साध्येनान्तोदगमुहूर्तान्तमुदयेनाविचरस्य उत्तरफल्गुनीना-
मुहूर्तान्तान्येः, इत्युत्तरचरादिरुदोपपत्तिः ॥ ८१ ॥

१. उदंध्यति इति ॥

२. पूर्वफल्गुन्यः उत्तरफल्गुनीनां ॥

अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः, समास्वाद्यमानरस-
विशेषात्, इति सहचरस्य ॥ ८२ ॥

अत्र रूपविशेषेण साध्येनाविरुद्धस्य सहचरस्य रसविशेषस्योप-
लब्धिरिति सहचराविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८२ ॥

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा ॥ ८३ ॥

प्रतिषेधात्मके साध्ये विरुद्धोपलब्धिः सप्तप्रकारा इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

तत्राऽऽद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८४ ॥

प्रतिषेध्यस्यार्थस्य यः स्वभावः—स्वरूपं तेन सह यत् साक्षाद्
विरुद्धं तस्योपलब्धिः स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८४ ॥

यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तः, अनेकान्तस्योप-
लम्भात् ॥ ८५ ॥

अत्र प्रतिषेध्यः सर्वथैकान्तः तत्स्वरूपेण साक्षाद् विरुद्धोऽनेकान्तः-
तस्योपलब्धिरिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८५ ॥

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् ॥ ८६ ॥

प्रतिषेध्येनार्थेन सह ये साक्षाद् विरुद्धास्तेषां ये व्याप्तादयो
व्याप्य-कार्य-कारण-पूर्वचरोत्तरचर-सहचरास्तेषामुपलब्धयः षट् तथा-
हि—विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, विरुद्धकार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः,
विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिः, विरुद्धसहचरोपलब्धिश्चेति
॥ ८६ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसाः तत्त्वेषु
निश्चयः, तत्र सन्देहान् ॥ ८७ ॥

अथ प्रतिषेधः तत्त्वेषु निश्चयः तेन साक्षाद् विरुद्धोऽनिश्चयः तस्य
स्याप्यः सन्देहः, तस्योपलब्धिरिति विरुद्धकारणोपलब्धिः ॥ ८७ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युप-
पन्नान्तिः, वदनविकारादेः ॥ ८८ ॥

अथ प्रतिषेधः क्रोधाद्युपपन्नान्तिः तद्विरुद्धानुपपन्नान्तिः, तत्कार्यस्य ताव-
त्कारिण्यस्य वदनविकारादेरुपलब्धिरिति विरुद्धकारणोपलब्धिः ॥ ८८ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्य मर्षैरमत्यं वचः
समस्ति, राग-द्वेषकानुपपन्नान्तिस्तत्रान-
गमनप्रमाणान् ॥ ८९ ॥

अथ प्रतिषेधः मर्षैरमत्यं वचं तस्य वचनं राग-द्वेषकानुपपन्नान्ति-
स्तत्रानगमनप्रमाणान्तिस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिः ॥ ८९ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नोऽस्तिपुनस्तत्रान-
गमनप्रमाणान्तिस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिः ॥ ९० ॥

अथ प्रतिषेधः नोऽस्तिपुनस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिस्तत्रानगमनप्रमाणान्ति-
स्तत्रानगमनप्रमाणान्तिस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिः ॥ ९० ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नोऽस्तिपुनस्तत्रान-
गमनप्रमाणान्तिस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिः ॥ ९१ ॥

१. 'नोऽस्तिपुनस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिः' ॥ ९० ॥
२. 'नोऽस्तिपुनस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिस्तत्रानगमनप्रमाणान्तिः' ॥ ९१ ॥

विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं,
सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः ॥ १०९ ॥

अत्र विधेयं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्सहचरं सम्यग्-
दर्शनं तस्य नुपलब्धिरिति विरुद्धसहचरानुपलब्धेः ॥ १०९ ॥

इति बालबोधिनीमुख्या टिप्पण्या विभूषिते
श्रीवादिदेवसूरिसंहृद्ध्ये प्रमाणनयतत्त्वा-
लोके प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णायको
तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

आम्रचनादाविर्भूतमर्थं तं वेदननामनः ॥ १ ॥

आमः—नमार्थवत्ता तस्य चचनादाविर्भूतमुपपन्नं यदर्थसंवेदनं—
पदार्थसंवेदनं तद्वत्तमनामनिर्देशनिर्देशार्थः ॥ १ ॥

उपचारादासचनं च ॥ २ ॥

ननु यदि आसचननादुपपन्नं ज्ञाननामनमप्येव निर्णीयते तर्हि आम-
चनने कस्यनामनादसचनोपायः । इत्यामदुष्पादुः—उपचारादिनि ।

आमं भावः प्रतिपाद्यमानस्य कारणनामवचनमिति कारणे
आसचनने क्षणोत्पत्त्याद आसचनं तर्हि नामनामनादसचनोपायः ॥ २ ॥

समस्तस्य मदेने रत्ननिधानं, तन्नि रत्नगानु-
मयत्तयः ॥ ३ ॥

“समस्तस्य मदेने रत्ननिधानम्” इत्यनेन श्रौतिककल्पं जनका-
दीनामस्यैव प्रदर्शितं, “तन्नि रत्नगानुमयत्तयः” इत्यनेन तु श्रौतिको-
पपत्तौ श्रौतिककल्पनामप्येव निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

अभिज्ञेयं च त्वं यथावद्विनिर्वाहो ज्ञानीने यथाज्ञानं
नामिदमेव न आमः ॥ ४ ॥

ननु हि सचनमपि त्वं यदि ज्ञानि ॥ ५ ॥

विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानं,
सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः ॥ १०९ ॥

अत्र विधेयं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्सहचरं सम्यग्-
दर्शनं तस्य अनुपलब्धिरिति विरुद्धसहचरानुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

इति बालबोधिः श्रुत्याख्याया टिप्पण्या विभूषिते
श्रीवादिदेवसूरिसंहस्ये प्रमाणनयतत्त्वा-
लोके प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णायको
तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

आत्मवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः ॥ १ ॥

आमः—यथासंवेदना तस्य वचनादाविर्भूतमुपपन्नं मदर्शसंवेदनं—
पदार्थज्ञानं तदागममात्मनिवेदनमर्थः ॥ १ ॥

उपवारादासवरनं च ॥ २ ॥

अत एव आत्मवचनादुपपन्नं ज्ञानमागममावेन निमीयते तर्हि आत्म-
वचने कदावागममावेन प्रयोगः । इत्यादिवाक्यैः—उपवारादिनि ।

तर्हि आमः प्रविष्टावगममागम कदावागमवचनमिति कारणे
आत्मवचने कदावागममावेन तदावचनेऽपि आत्मवचनप्रयोगः ॥ २ ॥

तमस्यमम मदेते रत्ननिधानं, मन्ति रत्नगानु-
मयतया ॥ ३ ॥

“तमस्यमम मदेते रत्ननिधानम्” इत्यनेन श्लोकात् तमसा-
दीनामात्मार्थं मदर्शितं, “मन्ति रत्नगानुमयतया” इत्यनेन तु श्लोको-
त्तरात् तदर्थं ह्यदितामात्मार्थं निदर्शयत् ॥ ३ ॥

आभिरेवं ननु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं
आभिरमे म आनः ॥ ४ ॥

तेषां हि स्ववचनविशेषादि मदर्शितं ॥ ५ ॥

हि—यस्मात् तस्य आप्तस्य वचनमविसंवादि—सफलप्रवृत्तिजनकं भवति तस्मात् स आप्त इति भावः ॥ ५ ॥

स च द्वेधा लौकिको लोकोत्तरश्च ॥ ६ ॥

लौकिको जनकादिर्लोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः ॥ ७ ॥

अत्राऽऽहुर्मीमांसकाः—नहि पौरुषेयस्याऽऽगमस्य प्रामाण्यं भवितुमर्हति, भ्रमप्रमादादिदापमुत्तमत्वात् पुरुषस्य, न च स्वर्गाद्यतीन्द्रियवस्तुदर्शित्वं कस्यापि सम्भवति येन तदंशे तद्वचनस्य प्रामाण्यं भवेत्, तस्मादपौरुषेयो वेद एवागमप्रमाणत्वेनाङ्गीकरणीयः, न च वेदेऽपौरुषेयत्वमसिद्धं, 'वेदोऽपौरुषेयः संप्रदायाऽव्यवच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्' इत्यनुमानेन तत्र तस्य सिद्धत्वादिति ।

तदतितुच्छम्, द्वितीयपरिच्छेदे सर्वथा दोषासंस्पृष्टस्य सकलार्थदर्शिनः पुरुषधौरेयस्य सर्वज्ञस्य प्रसाधितत्वात्, तद्वचनप्रामाण्ये बाधकाभावात् यदुक्तं—“अपौरुषेयो वेद एव आगमप्रमाणत्वेनाङ्गीकरणीयः” इति तदपि न युक्तम्, वेदस्य वर्गात्मकत्वात्, वर्गानां पुरुषप्रयत्नजन्यत्वाद् भारतादिवत् पौरुषेयत्वमेव सिध्यति । न च पुरुषप्रयत्नमन्तरोत्पद्यमानो वर्गात्मकः शब्दः केनचित् कुत्राप्युपपन्नः ।

यत् तु “संप्रदायाऽव्यवच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्” इति हेतुरपौरुषेयसाधकत्वेनोपन्यस्तः सोऽपि विशेष्यासिद्धिदोषदुष्टत्वान्न स्वसाध्यसाधनायाऽलं, वैदिकैरेव नैयायिकादिभिर्वेदस्य ईश्वरकर्तृकत्वेन स्मरणात् । विशेषणं च संदिग्धासिद्धं, तथाहि—आदिमतामपि

प्रास्तादादीनां संवदायो व्यपशितवन्तौ दृष्टः, जनार्देस्तु वेदस्य नाप्यापि
संवदावापवादेनो ज्ञान इति कथमित्य विद्यमानोपे भवेत् ।

"प्रमावतिः सोमे महात्मन्वसूतन्, तत्र प्रयो वेदा वावसूतन्"
 "प्रतिमन्वसूतं मेरा मुनिमन्वा विरीयते" इत्यादिवादिनापि वेदस्य
पीठमेवमेव प्रतीयते, इति न कथ्यते वेदस्यऽपीठोपे न विदितस्य-
नाप्यापि नतर्गं प्राप्तावपिनि ॥ ७ ॥

वर्ज-पद-वारमान्मके नवनम् ॥ ८ ॥

अज्ञादितिः पीठमिहो वर्जः ॥ ९ ॥

पुत्रौ - अज्ञाद्वर्जनाममात्रमिहोऽर्थः पीठमिहोः । एतेन वर्ज-
विषयस्यपिहो सोमोवासाः, पवनसूतन्वसूतन्विनीम्यापिहोपनिम्या
वेतिवत्याः, यथाहि-वर्जोवासा इतिविनामयोः प्रत्ययेन वेदवसान वा-
नित्यत्वं न भाव्यते, न च 'सोमो वासाः' इति प्राप्तेऽप्यत्राद-
मर्तोर्वा विरते विरयति, अथाः पवनमिहोऽर्थः 'मेमे सोमवासा'
'सोमोवासा' इत्यादिषु, नतर्गोवासावेव भाव्यते । एवं
'सोमो न तर्गोवासा' इत्यादि विरयति न तर्गोवासा' इत्यादि-
वर्जोवासा इत्यादि विरयति न तर्गोवासा' इत्यादि विरयति न तर्गोवासा'
वर्जोवासा इत्यादि विरयति न तर्गोवासा' इत्यादि विरयति न तर्गोवासा'
वर्जोवासा इत्यादि विरयति न तर्गोवासा' इत्यादि विरयति न तर्गोवासा'

पीठमिहोऽर्थः अथ 'वर्जः पीठमिहो' मुनिमन्वा, मुनिमन्वा इत्यादि-
इत्यादिवादिनापि वेदस्य पीठमेवमेव प्रतीयते, इति न कथ्यते वेदस्यऽपीठोपे न विदितस्य-
नाप्यापि नतर्गं प्राप्तावपिनि ॥ ७ ॥

श्रवणेन बालकादीनां कर्णोपघातो भवेत् ? भवति चायं कर्णोपघातः, तस्मात् शब्दस्य स्पर्शवत्त्वं नाऽसिद्धं, सिद्धे च स्पर्शवत्त्वे शब्दस्य मूर्ति-
मत्त्वसिद्धिः, तेन च पौद्गलिकत्वसिद्धिरिति दिक् ॥ ९ ॥

वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदं,

पदानां तु वाक्यम् ॥ १० ॥

वर्णानामकारादीनां, अन्योऽन्यापेक्षाणां—पदार्थप्रतिपत्तौ परस्पर-
सहकारितया वर्तमानानाम्, निरपेक्षा-पदान्तरवर्तिवर्णनिरपेक्षा-संहतिः—
संघातः पदमभिधीयते । एवमेव पदानां वाक्यार्थप्रतिपत्तौ परस्परसह-
कारितया स्थितानां वाक्यान्तरवर्तिपदनिरपेक्षा संहतिः वाक्यमित्यु-
च्यते ॥ १० ॥

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धनं

शब्दः ॥ ११ ॥

स्वाभाविकसामर्थ्यं—शब्दस्यार्थप्रतिपादिका शक्तिः, समयः—
संकेतः, ताभ्यां कृत्वा अर्थज्ञानस्य कारणं शब्द इति ।

अयं भावः—यद्यपि अर्थप्रतिपादने शब्दस्य स्वाभाविकं सामर्थ्यं-
मस्ति तथापि सहकारित्वेन संकेतमपेक्षते, अन्यथा अज्ञातसंकेतस्यापि
पुंसः शब्दश्रवणमात्रेणार्थोपस्थितिः स्यात्, न चैवं दृश्यते । ननु तर्हि
संकेतेनैव शब्दस्यार्थबोधकत्वमङ्गीक्रियतां किमर्थं तत्र स्वाभाविकसामर्थ्यं
स्वीक्रियते ? इति चेद्, उच्यते—संकेतस्य पुरुषेच्छाधीनत्वात् कदाचित्
'शब्दोऽपि वाच्यः, अर्थोऽपि वाचकः' इति विपरीतमपि स्यात्, सामर्थ्ये-
ऽङ्गीक्रियमाणे तु नैवं भवितुमर्हति, तस्मात् सामर्थ्य-संकेताभ्यां शब्दस्या-
र्थबोधकत्वमङ्गीकरणीयमिति ॥ ११ ॥

अर्थप्रकाशकत्वमन्य न्यायान्वितं, प्रदीपवद्, यथार्थाऽ-

यथार्थत्वे पुनः पुरुषगुण-दीपावनुसरतः ॥ १२ ॥

अर्थप्रदीपकत्वं स्वाभाविकमेव, यथार्थाऽयथार्थप्रतिपादकत्वं तु पुरुषगुण-दीपावनुसरतः । यदि पुरुषः सत्यवदनीं दयालुः सत्यवक्ता च तदा सामान्यः सत्यः यथार्थज्ञ ने ज्ञायति, अन्यथा तु अयथार्थज्ञान-मुत्पन्नमवति ॥ १२ ॥

मयं नापि ध्वनिविधि-प्रतिपेक्षाभ्यां स्वार्थमभिदधानः

सममर्हामनुगच्छति ॥ १३ ॥

अर्थं ध्वनिः-सत्यः मयं विधिगुणेन निषेधगुणेन च, स्वार्थ-
निराधिन्यायनेत्याशयः पुरुष, अभिदधानः-प्रतिपादयन्, सममर्हो-
स्वार्थप्रदीपादिवानुसरतः यथार्था प्रयोगवदनुगच्छति ॥ १३ ॥

एकस्य सम्बन्धेयैकधर्मेष्वनुयोगवगादविरोधेन व्यस्तयोः

समस्यायोध विधि-निषेधयोः कल्पनया स्वात्कारा-

द्वितः समया यावन्मयागः सममर्हो ॥ १४ ॥

एकस्य-भीमःहीमादौ अनुवि, एकैकधर्मेष्वनुयोगवगात्-
एकैकधर्मेष्वनुयोगवगात्, अविरोधेन-प्रत्यक्षविरोधाभावाविरोधेन,
व्यस्तयोः-पुरुष-सत्ययोः सममर्हो-समुचितयोः विधि-निषेधयोः कल्प-
नया-अर्थप्रदीपनया, स्वात्कारा-स्वार्थप्रदीपनया, द्वितः-द्वितीयः, समया-
यावन्मयागः-सममर्हो अनुगच्छति ।

इति सामान्यम् - अर्थप्रदीपकत्वं मयं विधि-निषेधगुण-दीपावनुसरतः ।

कमिति सिद्धान्तः । तत्रैकैकधर्ममवलम्ब्य सप्तविधप्रश्नवशात् सप्तवा-
चाक्यं प्रवर्तते । उद्देश्य-विधेयात्मकं हि वाक्यं भवति, एवं च कस्मिंश्चिद्
वस्तुनि कमपि धर्ममवलम्ब्योद्देश्य-विधेयात्मकं सप्तैव वचनविन्यासः
प्रवर्तते, नाधिकं नाऽपि न्यूनं, तथाहि—घटे अस्तित्वधर्ममवलम्ब्य
'स्यादस्त्येव घटः' 'स्यान्नास्त्येव घटः' 'स्यादस्ति नास्ति च घटः'
'स्यादवक्तव्य एव घटः' 'स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घटः' 'स्यान्नास्ति
चावक्तव्यश्च घटः' 'स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च घटः' इति सप्त-
भङ्गाः प्रवर्तन्ते ।

प्रश्नानां सप्तविधत्वं च प्रश्नकर्तुः सप्तविधजिज्ञासोदयात् । जिज्ञा-
सायाः सप्तविधत्वं सप्तविधसंशयसमुद्भवात् । सन्देहस्यापि सप्तविधत्वं
सन्देहविषयीभूतधर्माणां कथञ्चिदस्तित्वादीनां सप्तविधत्वात् । तथाहि—
कथञ्चिदस्तित्वं, कथञ्चिन्नास्तित्वं, कथञ्चिक्कार्पितोभयत्वं, कथञ्चिद-
वक्तव्यत्वं, कथञ्चिदस्तिःवविशिष्टावक्तव्यत्वं, कथञ्चिन्नास्तित्वविशिष्टा-
वक्तव्यत्वं, कथञ्चिक्कार्पितोभयविशिष्टावक्तव्यत्वमिति । एवं च वस्तुषु
प्रतिपर्यायमवलम्ब्य सप्तविधसंशयविषयोभूतधर्माणां विद्यमानत्वाद् घटः
स्यादस्ति न वा ? इति कथञ्चिःसत्त्वसर्वथासत्त्वरूपविरुद्धकोटिद्रव्यात्मकः
संशयः समाविर्भवति, संशयेन च घटे वास्तविकसत्त्वनिर्णयार्थं जिज्ञा-
सोत्पद्यते, ततो घटः किं स्यादस्त्येव ? इति प्रश्नः प्रवर्तते तादृशप्रश्न-
वशात् प्रतिपादयितुः प्रतिपिपादयिषा जायते, ततः प्रतिपादयति,
तथा च प्रश्नानां सप्तैव प्रवर्तमानत्वादुत्तरस्यापि सप्तविधत्वमेव
प्रपन्नं भवति ।

इयं सप्तभङ्गी प्रमाणसप्तभङ्गी-नयसप्तभङ्गीभेदेन द्विविधा । तत्र

लभ्यते—यत् स्वरूपादिभिरस्त्येव सर्वं वस्तु न तु नास्त्यपि, परत्वादि-
भिर्नास्तित्वं तु इष्टमेव ।

एवकारलिङ्गा—अयोग्यवच्छेदकः, अन्ययोग्यवच्छेदकः, अत्य-
न्तायोग्यवच्छेदकश्च । तत्र विशेष्यसंगतैवकारोऽयोग्यवच्छेदकः ।
अयोग्यवच्छेदकत्वं नाम—उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाऽत्यन्ता-
भावाऽप्रतियोगित्वं, यथा ‘शङ्खः पाण्डुर एव’ इत्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकं
शङ्खत्वं, तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावो न तावत्पाण्डुत्वात्यन्ताभावोऽपि
तु पीतत्वाद्यत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वं पीतत्वादौ, अप्रतियोगित्वं
पाण्डुरत्वे वर्तत इति लक्षणसमन्वयः । विशेष्यसंगतैवकारोऽन्ययोग्यव-
च्छेदकः, अन्ययोग्यवच्छेदकत्वं च विशेष्यभिन्नतादात्म्यादिव्यवच्छेदः,
यथा—‘पार्थ एव धनुर्धरः, अत्र पार्थान्यतादात्म्याभावो धनुर्धरे एवकारेण
बोध्यते । क्रिया संगतैवकारश्चात्यन्तायोग्यवच्छेदकः । अत्यन्ताऽयोग-
्यवच्छेदकत्वं नाम—उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकाभावाप्रतियोगित्वं, यथा—
‘नीलं सरोजं भवत्येव’ इत्यत्र उद्देश्यतावच्छेदकं सरोजत्वं तद्-
व्यापकोऽत्यन्ताभावो नहि नीलाऽभेदाऽभावोऽपि तु पटाऽभेदाऽभावः,
तत्प्रतियोगित्वं पटाऽभेदे, अप्रतियोगित्वं नीलाऽभेदे वर्तत इति लक्षण-
समन्वयः ।

ननु ‘स्यादस्त्येव सर्वम्’ इत्यादौ एवकारस्य क्रियासंगत्वादत्य-
न्तायोग्यवच्छेदेन भवितव्यं, तथा सति विवक्षिताऽर्थसिद्धिः स्यात्,
कस्मिंश्चिद् घटे अस्तित्वस्याभावेऽपि ‘स्यादस्त्येव घटः’ इत्याकारक-
प्रयोगसम्भवात्, यथा कस्मिंश्चित् सरोजे नीलत्वाऽभावेऽपि ‘नीलं

सर्वेषां भवत्येव' इत्याकारकप्रयोग इति चेत्, न, *साक्षात्तद्व्यायोग-
परत्वेऽप्येवकारकत्वस्यैवत्वम्, क्रियासंगतैवकारोऽपि कानिदयोग-
परत्वेऽप्येवको भवति, यथा—'ज्ञानमर्थं गृह्णात्येव' इत्यत्र ज्ञानव-
सम्पत्ताधिकृततात्पर्यनामाय प्रतिरोधेति वर्य अर्थव्यापकत्वे बोधः । एवं
'रयादस्येव यतः' इत्यादिष्वपि अयोगपरत्वेऽप्येवकारो एव एवकारो
बोध्यः ।

यद्यपि साक्षात्तं साधयित्वाऽप्यनपि यदस्य स्वरूपमेव तथापि
'रयादस्येव यतः' इत्यत्र साधय्य प्राधान्येन भानम्, अस्त्यस्य
व्यापकत्वेन । एवं द्वितीयभागे नास्ति साधय्य प्राधान्येन अस्त्यस्य
व्यापकत्वेन भानम् । एवमप्यनपि ज्ञानमर्थम् ॥ १५ ॥

रयादस्येव नर्यामिति निषेधकत्वनया द्वितीयः ॥ १६ ॥

'यत्तदस्य द्वितीयभागेऽपि क्वचिज्ज्ञानस्यैव कृत्वादिः' इति निषेध-
कत्वनया द्वितीयो भागः ॥ १६ ॥

रयादस्येव नास्त्येवेति धनतो विधि-निषेधकत्वनया
तृतीयः ॥ १७ ॥

यदा रयादस्येव नास्त्येवेति धनतो विधि-निषेधकत्वनया तदा 'रया-
दस्येव नास्त्येवेति' इति तृतीयो भागः ॥ १७ ॥

रयादस्येव नास्त्येवेति धनपदविधि-निषेधकत्वनया
चतुर्थः ॥ १८ ॥

* रयादस्येव नास्त्येवेति धनपदविधि-निषेधकत्वनया इति बोध्यम् ।

यदा अस्तित्व-नास्तित्वधर्मा युगपः प्रधानभावेन विवक्षितौ, तदा तादृशयुगपद्वर्गद्वयबोधकशब्दाभावादवक्तव्यमेवेति चतुर्थो भङ्गः ॥ १८ ॥

स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युग-

पद्विधि-निषेधकल्पनया च पञ्चमः ॥ १९ ॥

स्वद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्वे सति अस्तित्व-नास्तित्वाभ्यां यौगपथेन वक्तुमशक्यं सर्वं वस्तु, इति स्यादस्तित्वाविशिष्टस्यादवक्तव्यमेवेति पञ्चमो भङ्गः ॥ १९ ॥

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया,

युगपद्विधि-निषेधकल्पनया च षष्ठः ॥ २० ॥

परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया नास्तित्वे सति अस्तित्व-नास्तित्वाभ्यां यौगपथेन वक्तुमशक्यं सर्वं वस्तु, इति स्यान्नास्तित्वविशिष्टस्यादवक्तव्यमेवेति षष्ठो भङ्गः ॥ २० ॥

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो

विधि-निषेधकल्पनया, युगपद्विधि-निषेधकल्पनया

च सप्तम इति ॥ २१ ॥

क्रमतः स्वद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्वे सति परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया नास्तित्वे च सति यौगपथेनास्तित्व-नास्तित्वाभ्यां वक्तुमशक्यं सर्वं वस्तु, इति सप्तमो भङ्गः ॥ २१ ॥

विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु ॥ २२ ॥

‘अथः प्राधान्येन विधिमेवाभिप्रेतं न निषेधम्’ इति कथनं न
मुच्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ हेतुमाहः—

निषेधस्य तस्मादप्रतिषेधनिवर्तनः ॥ २३ ॥

अथो यदि प्रधान्येन विधिबोधः एव भवेत् तर्हि तस्मात् निषे-
धस्य कृतं कदापि न स्यात्, निषेधज्ञानं तु अनुभवमित्येतं, तस्मात्
विधिबोधः एव शब्दः हिन्तु निषेधबोधोपशोभोति भावः ॥ २३ ॥

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिप्रेत इत्यप्युक्तम् ॥ २४ ॥

तु भवतु अथो निषेधबोधोऽपि तथाऽपि अप्राधान्यभावेनैव
तर्कनिवर्तने इति चेत्, तदप्युक्तम् ॥ २४ ॥

अथ कथमाहः—

इति कदाचित् कथञ्चित् प्राधान्येनाप्रतिषेधस्य
तस्याप्राधान्यानुपपत्तेः ॥ २५ ॥

निषेधस्य कृतमित्त्वा प्राधान्येन मानान्तादेश्यकप्रधान्येन भागं
न भागितुमर्हति तस्मात् शब्दः कदाचित् प्राधान्येनापि निषेधनिवर्तने
इत्युक्तोक्तवान् ॥ २५ ॥

निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि भावुकन्यायाद-
वास्तवम् ॥ २६ ॥

अथो यदि प्रधान्यभावेन निषेधबोधोऽपि कदाचित् विधिबोधो
न भवेत्, तस्मात्तस्मादेव विधि बोधस्तर्हि चेत्, कदाचित् तस्य न-

भावेन बोधकत्वमन्तराऽन्यत्राप्रधानभावेन बोधकत्वासम्भवात्, तस्माद् निषेधप्रधान एव शब्दः' इति एकान्तोऽपि न समीचीन इति भावः ॥ २६ ॥

क्रमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः ॥ २७ ॥

अयं शब्दः 'स्यादस्त्येव घटः स्यान्नास्त्येव घटः' इत्याकारकं क्रमार्पितोभयमेवाभिधत्ते इत्यपि न साधु ॥ २७ ॥

अस्य विधि-निषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यवाध्य-
मानत्वात् ॥ २८ ॥

अस्य-शब्दस्य विधिप्राधान्येन निषेधप्राधान्येन च स्वातन्त्र्ये-
णानुभूयमानत्वात् 'क्रमादुभयप्रधान एवायम्' इति तृतीयभङ्गेकान्तोऽपि
न कान्तः ॥ २८ ॥

युगपद्विविधि-निषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति
*वचो न चतुरस्रम् ॥ २९ ॥

असौ शब्दो विधिरूपमर्थं निषेधरूपमर्थं च युगपत्प्राधान्येन
प्रतिपादयितुं न समर्थ इत्यर्थकः 'स्यादवक्तव्यमेव' इति चतुर्थभङ्गे-
कान्तोऽपि न रमणीयः ॥ २९ ॥

* अत्र यद्यपि स्याद्वादरत्नाकरावतारिकानुसारेणैव सूत्राणि मुद्रितानि,
स्याद्वादरत्नाकरावतारिकायां च '*च न चतुरस्रम्' इति पाठो वर्तते,
तथाऽपि अन्यमुद्रितपुस्तके, हस्तलिखितपुस्तके च 'वचो न चतुरस्रम्'
इत्येव पाठो दृश्यते, अस्माकमप्ययमेव पाठः श्रेयान् प्रतिभाति, तस्माद्
'वचो न चतुरस्रम्' इति पाठ एव स्वीकृतोऽत्रास्माभिः । सं०—मुनि-
हिमांशुविजयः ।

नन्याऽवक्तव्यशब्देनाप्यवान्यत्वमसंज्ञात् ॥ ३० ॥

अथर्वः—चतुर्थमहोक्तं हि द्वादश्याऽवक्तव्यशब्देनाऽप्य-
वाप्यसंज्ञात्, नन्यासचतुर्थमहोक्तोऽपि न युक्तः ॥ ३० ॥

विन्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्तुभवात्मनो युगपद-
वाचक एव स इत्येकान्तोऽपि न
कान्तः ॥ ३१ ॥

‘एवादिता वाचकव्ययेति महाश्वरः’ एव शब्दः ‘इत्येकान्तोऽपि
न युक्त इति ॥ ३१ ॥

अथ विविधमाहः—

निर्दिष्टात्मनः सार इत्यन्तर्भावार्थस्य वाचकत्वा-
वाचकान्वात्मनि शब्दस्य प्रतीयमान-
तात् ॥ ३२ ॥

‘एवादिता वाचकव्ययः’ इति शब्दार्थः ‘विन्यात्मनोऽर्थस्य वाच-
कत्वेन सार इत्यन्तर्भावार्थस्य वाचकत्वेन शब्दस्य प्रतीयमान-
तात्’ इति शब्दार्थः ‘एवादिता वाचकव्ययः’ इति शब्दार्थः ॥ ३२ ॥

निर्दिष्टात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्तुभवात्मनो युगपद-
वाचक एव स इत्येकान्तोऽपि न

अत्र हेतुं प्रदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

प्रथमभङ्गादिषु विद्यादिप्राधान्येनापि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात्
पष्ठभङ्गीकान्तोऽपि न समीचीन इति भावः ॥ ३४ ॥

क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वा-

वाचकश्च ध्यनिर्नान्ययेत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

'कमापितोभयत्वविशिष्टावक्तव्यस्वभावस्य वस्तुन एव वाचकः शब्दः'
इत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

अत्र बीजमाख्यान्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयापि तस्य प्रसिद्धेः ॥ ३६ ॥

'स्यादस्त्येव घटः' 'स्यान्नास्त्येव घटः' इति विद्यादिप्राधान्ये
नापि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् सप्तमभङ्गीकान्तोऽपि न युक्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एकत्र वस्तुनि विधीयमान-निषिध्यमानानन्तधर्माभ्यु-

पगमेनानन्तभङ्गीप्रसंगादसंगतैव सप्तमङ्गीति'

न चेतसि निधेयम् ॥ ३७ ॥

एकस्मिन् जीवादौ वस्तुनि अनन्तानां विधीयमान-निषिध्यमान-
धर्माणां स्वीकृतत्वादनन्ता एव तत्प्रतिपादकवचनमार्गाः स्युः कथं सप्तैव
भङ्गाः ? इति मनसि न करणीयम् ॥ ३७ ॥

१. 'ति चेतसि न नि° ख ।

तस्य—सन्देहस्याऽपि सप्तविधत्वं सन्देहविषयीभूतवस्तुप्रमाणां
कथञ्चिदस्तिवादीनां सप्तविधत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं 'सकलादेशस्वभावा
विकलादेशस्वभावा च ॥ ४३ ॥

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभि-
रभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद् वा यौगपथेन
प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥

यौगपथेनानन्तधर्मात्मकं वस्तु प्रतिपादयति सकलादेशः ।

अयमर्थः—सकलादेशत्वेन विवक्षितं 'स्यादस्त्येव घटः' इदं
वाक्यं न केवलमस्तित्वधर्मविशिष्टं घटं बोधयति किन्तु अनन्तधर्मात्मकं
घटं प्रकाशयति । ननु कथमस्तित्वधर्मविशिष्टवस्तुबोधकमिदं वाक्यमनन्त-
धर्मात्मकवस्तुबोधकम् ? इति चेत्, उच्यते—सर्वधर्माणामस्तित्वात्मकत्वाद्
एकधर्मविशिष्टवस्तुप्रतिपादनद्वारा इदं वाक्यं अनन्तधर्मात्मकं वस्तु प्रति-
पादयति । ननु सर्वधर्माणामस्तित्वात्मकत्वेन न सम्भवति, परस्पर-
भिन्नत्वात् सर्वधर्माणामिति चेत्, न, कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्याद-
भेदोपचाराद् वा अस्तित्वादयस्य धर्मस्यानन्तधर्मात्मकत्वोपपत्तेः, तथाहि
—यदा कालादिभिरष्टाभिः कृत्वा अभेदवृत्तेः—धर्म-धर्मिणोरभेदस्य
प्राधान्यमङ्गीक्रियते तदा कालादिभिः समस्तधर्माणां तादात्म्येनावस्थि-

एव अनन्तपर्यायात्मकस्य वस्तुनो वाचक इति शब्देनाभेदवृत्तिः ।

एवं कालादिभिरष्टविधाभेदवृत्तिः पर्यायार्थिकनयस्य गुणभावे द्रव्यार्थिकनयप्राधान्यादुपपद्यते । द्रव्यार्थिकनयगुणभावे पर्यायार्थिकनयप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः सम्भवतीति कालादिभिर्मिन्ना-
नाममपि गुणानामभेदोपचारः क्रियते इति । एवं कालादिभिरभेदवृत्त्या
अभेदापचारेण वा यौगपद्येनानन्तधर्मात्मिकस्य वस्तुनः प्रतिपादकं वाक्यं
सकलादेश इत्युच्यत इति ॥ ४४ ॥

तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥ ४५ ॥

नयविषयीकृतस्य वस्तुधर्मस्य यदा कालादिभिर्भेदविवक्षा क्रियते
तदा एकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रतिपादने सामर्थ्याभावाद् भेदवृत्त्या भेदो-
पचारेण वा क्रमेण यदभिवायकं वाक्यं स विकलादेश इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगम-

विशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थम-

वद्योतयति ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तं प्रत्यक्ष-परोक्षभेदेन द्विविधमपि प्रमाणं स्वकीयप्रतिबन्धकानां
ज्ञानावरणीयादिकर्मभेदानां यः क्षयः क्षयोपशमश्च तद्रूपं यत् सामर्थ्य-
योग्यता, तद्वशाद् घट-पटादिकं प्रतिनियतं वस्तु व्यवस्थापयति । एतेन
ज्ञानं हि तदुत्पत्ति-तदाकारताभ्यां प्रतिनियतवस्तु व्यवस्थापयतीति
सुगतराद्धान्तो निरस्तो वेदितव्यः ॥ ४६ ॥

न तदुत्पत्ति-तदाकारताभ्यां, तयोः पार्थक्येन

सामस्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

पञ्चमः परिच्छेदः ।

तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं
वस्तु ॥ १ ॥

तस्य—प्रमाणस्य । अत्रेदं बोध्यं—सत्ताऽद्वैतवादिनो वेदान्तिनः सामान्यमेव तत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति न तु विशेषरूपम् । बौद्धाश्च विशेषानेव स्वीकुर्वन्ति न तु सामान्यम् । नैयायिकाश्च यद्यपि सामान्यं विशेषा-
श्चेत्युभयमपि प्रमाणयन्ति तथाऽपि तयोः सर्वथा पृथग्भावमभ्युपगच्छन्ति ।

तदेतत्पक्षत्रयमपि न समीचीनम्, सामान्य-विशेषात्मकस्यैव वस्तुनः प्रमाणेन प्रतीयमानत्वाद्, नहि गौरित्युक्ते सामान्यमेव प्रतीयते विशेष एव वा, अपि तु यथा खुर-ककुत्-सारना-लाङ्गूल-विषाणाद्यवयवसंपन्नं वस्तुरूपं सामान्यं सर्वव्यक्त्यनुयायि प्रतीयते तथैव महिष्यादिव्यावृत्तिरपि प्रतीयते, नहि सामान्यं विहाय विशेषः कुत्रचिदुपलभ्यते विशेषं विहाय सामान्यं वा । तदुक्तम्—

“निर्विशेषं हि सामान्यं भवेत् स्वरविषाणवत् ।

सामान्यरहितत्वेन विशेषास्तद्वदेव हि ॥ ” *

तदेवं वस्तुनः सामान्य-विशेषात्मकत्वस्य प्रतीयमानत्वेऽपि तदु-

* *लोकोऽयं रत्नाकरावतारिका स्याद्वादमञ्जर्यादिवहुषु ग्रन्थेषु दृश्यते, परं केन संदग्धः ? इति तु न निश्चीयते मया, निश्चायकप्रमाणानुपलब्धेः ।
संशोधकः—मुनिहिमांशुविजयः ।

सू० २-४]

पञ्चमः परिच्छेदः

७२

महोपाध्यायः । अथ यथादयः प्रतीतिपराह ह्येति तद्विषयः ॥ १ ॥

अनुगतविशिष्टाकाङ्क्षमतीतिविषयत्वात्, मानोनीयता-

काङ्क्षसिद्धान्तोपादानादयथानुगतरूपपरिष्काराध्य-

क्षित्यानामभिव्यञ्जनात् ॥ २ ॥

अथ मानस्य विनिर्वाणकम्, अनुगतनिर्वाणकाङ्क्षमतीतिविषयत्वात् ।

अथ कथं मौल्यं मौल्य इत्यादि । अथ मौल्यं अथ मौल्यम् इत्यादि ।

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

मानस्य विनिर्वाणकम् विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् ॥ ३ ॥

य ॥ ३ ॥

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम् अथ विनिर्वाणकम्

व्यक्तिं व्यक्तिमधिश्रित्य या तुल्या परिणतिः—सदृशपरिणामः तत्
तिर्यक्सामान्यं, यथा—शबल-शाबलेयादिषु नानावर्णविशिष्टेषु पिण्डेषु
गोत्वम् ॥ ४ ॥

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटक-
कङ्कणाद्यनुगामिकाश्चनवत् ॥ ५ ॥

कटकं भङ्क्त्वा कङ्कणे विधीयमाने पूर्वपरिणामः कटकलक्षणः,
उत्तरपरिणामः कङ्कणस्वरूपः तयोः पूर्वोत्तरपरिणामयोरनुगतं यत्
सुवर्णाऽऽख्यं द्रव्यं तदूर्ध्वतासामान्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च ॥ ६ ॥

गोत्वलक्षणतिर्यक्सामान्यविशिष्टेषु गोपिण्डेषु, शबल-शाबलेयादयो
गुणा विशेषशब्दाभिधेयाः । ऊर्ध्वतासामान्यस्वरूपेषु सुवर्णद्विद्रव्येषु
कटक-कङ्कणादयः पर्याया विशेषपदवाच्या इति भावः ॥ ६ ॥

गुणः सहभावी धर्मो यथा—आत्मनि विज्ञान-
व्यक्तिशक्त्यादिः ॥ ७ ॥

वस्तुषु यः सहभावी धर्मः स गुणः, यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्तिः—
यत् किञ्चिज्ज्ञानं, विज्ञानशक्तिः—उत्तरज्ञानाकारपरिणामयोग्यता, सुखं
यौवनमित्यादयो समकालभाविनो धर्मा गुणशब्दाभिधेयाः ॥ ७ ॥

पर्याप्तानु क्रमभावी यथा *तत्रैव सुखदुःखादिः

॥ ८ ॥

सुख-दुःख-हर्ष-दिवादादयो ये धर्मा ज्ञातमनि समकाले न स्यात्सुम-
हंति किन्तु अनेकेषु भवन्ति ते पर्यायसंज्ञाभिदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति पालदोषिन्यायनया टिप्पण्या विभूषिते
ध्यादिदेवसुरिसंहये प्रमाणनयनया-
लोके प्रत्यक्षरूपनिर्णायको
पञ्चमः परिच्छेदः ।

* अत्रात्रेह । किंचिद वास्तव्यमपि प्रमाणमप्येवमत्र स्वीयतेह
इत्यत्रात्रेहमेव किंचिदपि, इति अत्रिच्छेदेन प्रमाणमप्येवमत्र
इत्यत्रात्रात्रेहमेवमत्र किंचिदपि, इत्यत्रात्रात्रेहमेवमत्र
इत्यत्रात्रेहमेवमत्र किंचिदपि, इत्यत्रात्रात्रेहमेवमत्र
इत्यत्रात्रेहमेवमत्र किंचिदपि, इत्यत्रात्रात्रेहमेवमत्र
इत्यत्रात्रेहमेवमत्र किंचिदपि, इत्यत्रात्रात्रेहमेवमत्र

पष्ठः परिच्छेदः ।

यत् प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥ १ ॥

प्रमाणेन हि अज्ञाननिवृत्त्यादिकं साध्यतेऽतस्तदेव अस्य-प्रमा-
णस्य फलमिति भावः ॥ १ ॥

तेद् द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च ॥ २ ॥

प्रमाणस्य फलं द्विविधं आनन्तर्येण पारम्पर्येण च अव्यवहितं
व्यवहितं चेत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्राऽऽनन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः

फलम् ॥ ३ ॥

सर्वप्रमाणनामव्यवहितफलमज्ञाननिवृत्तिः, सा च स्व-परव्यवसाय-
रूपा, यथा-घटध्वंसः कपालसमुदायात्मकः, तथैवाज्ञानस्य निवृत्तिः-
ध्वंसोऽपि स्व-परनिश्चयात्मक इति भावः ॥ ३ ॥

पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् ॥४॥

केवलज्ञानस्य साक्षात्फलमज्ञाननिवृत्तिः । पारम्पराफलं तु औदा-
सीन्यं-सर्वपदार्थेषु उपेक्षा । हेयस्य परित्यक्त्वादुपादेयस्य चोपादानात्
सिद्धप्रयोजनत्वाद्, उपेक्षैव भवति, पारम्पराफलं केवलिनामिति भावः
॥ ४ ॥

शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः ॥ ५ ॥

बुद्ध्यादिरूपं फलं प्रमाणादभिन्नं, एकप्रमातृतादात्म्याद्, अव्यवहित-
फलवत् ॥ ८ ॥

एकप्रमातृतादात्म्यमुपपादयन्ति—

प्रमाणतया परिणतस्यैवाऽऽत्मनः फलतया
परिणतिप्रतीतेः ॥ ९ ॥

यः प्रमाता पूर्वं प्रमाणतया परिणतः स एव फलतया परिणमति,
इत्येकप्रमात्रपेक्षया प्रमाण-फलयोरभेद इति ॥ ९ ॥

यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति
सर्वसंव्यवहारिभिरस्त्वलितमनुभवात् ॥ १० ॥

यः प्रमाता प्रमाणेन वस्तु निश्चिनोति स एव तद् गृह्णाति
परित्यजति उपेक्षते चेति सर्वैरनुभूयते, न त्वन्यस्य प्रमातुः प्रमाणतया
परिणामोऽन्यस्य चोपादानबुद्ध्यादिलक्षणफलतया इति कस्यापि प्रतीति-
रस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इतरथा स्व-परयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः
प्रसज्येत ॥ ११ ॥

यद्येकस्यैव प्रमातुः प्रमाणफलतादात्म्यं नाभ्युपगम्येत तर्हि 'इमे
प्रमाण-फले स्वकीये इमे च परकीये' इति व्यवस्था न स्यात् ।

अयं भावः—देवदत्तात्मनि विद्यमानयोः प्रमाण-फलयोर्यथा
देवदत्तसकाशाद् भिन्नत्वं तथा जिनदत्तादपि । एवं जिनदत्तात्मनि
विद्यमानयोः प्रमाण-फलयोर्यथा जिनदत्ताद् भिन्नत्वं तथा देवदत्तादपि ।
एवंस्थिते देवदत्तात्मनि विद्यमाने प्रमाणफले जिनदत्तस्य, जिनदत्ताऽऽ-

तर्जितं च विदमाने प्रमाणकाले देवदत्तस्य सुतो न भवेताम् । मेदस्य
 तमदव्यतिरेकः, इति सूक्ष्मप्रमाणमात्राभ्येन प्रमाणव्यतिरेकविरहित-
 भवेत्यर्थः चेति ॥ १६ ॥

अहानिद्रा निद्राभेदेन प्रमाणादभिप्रेत साक्षान्दर्शनेन

साधनस्याऽनेकान्त इति नाजहनीयम् ॥६२॥

मनु मन्त्रान्मन्त्रकण्डव्यानुमतेति मन्त्रान्मन्त्रयोर्निर्वाहोऽयम्-
 कतेति मन्त्रोद्देश्यः मन्त्रानाम् सर्वान् कतेति वाक्यार्थः मन्त्रान्मन्त्रोद्देश्य-
 कतेति मन्त्रोद्देश्यः मन्त्रानाम् सर्वान् कतेति वाक्यार्थः ॥ १२ ॥

7-11-68

कथञ्चिन् तस्यापि मनसाद् भेदेन व्यवस्थानम्

|| 22 ||

[Handwritten musical notation]

[illegible][illegible]

11 12 13

1. 凡在本行開辦之各項業務，均應遵守本行章程及各項規章制度，並應隨時注意業務之改進，以適應社會之需要。

ननु प्रमाण-फलयोः साध्य-साधनभाव एव कुतः ? इत्याशङ्क्यां
प्रथमं तावत् प्रमाणस्य साधनत्वं साधयन्ति—

प्रमाणं हि करणाख्यं साधनं, स्व-परव्यवसितौ
साधकतमत्वात् ॥ १५ ॥

यत् खलु क्रियायां साधकतमं तत् करणाऽऽख्यं साधनं यथा-
कुठारः, साधकतमं च स्व-परव्यवसितौ प्रमाणं तस्मात् करणाख्यं
साधनमिति ॥ १५ ॥

स्व-परव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं तु
साध्यं, प्रमाणनिष्पाद्यत्वात् ॥ १६ ॥

यत् प्रमाणेन निष्पाद्यं तत् साध्यं यथा-उपादानबुद्ध्यादिकं,
प्रमाणेन निष्पाद्यं च स्व-परव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं,
तस्मात् तत् साध्यमिति ॥ १६ ॥

प्रमातुरपि स्व-परव्यवसितिक्रियायाः कथञ्चिद्
भेदः ॥ १७ ॥

न केवलं प्रमाणात् स्व-परव्यवसितिक्रियाया भेदः किन्तु प्रमातु-
रात्मनोऽपि सकाशाद् भेद इत्यर्थः ॥ १७ ॥

कर्तृ-क्रिययोः साध्य-साधकभावेनोपलम्भात् ॥ १८ ॥

ये साध्य-साधकभावेनोपलभ्येते ते भिन्ने, यथा-देवदत्तदारुच्छिदि-
क्रिये, साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते च प्रमातृ-स्वपरव्यवसितिलक्षणक्रिये,
तस्मात् कथञ्चिद् भिन्ने इत्यर्थः ॥ १८ ॥

काल्पनिकम्, अकाल्पनिकं वा ? यदि काल्पनिकं तर्हि कथं काल्पनि-
कात् प्रमाणात् प्रमाण-फलव्यवहारस्य परमार्थतः काल्पनिकत्वसिद्धिः ?
तथा च प्रमाणफलव्यवहारस्य सत्यत्वमेवायातम्, यदि अकाल्पनिकं
प्रमाणफलग्राहकं प्रमाणं तर्हि 'सर्वोऽपि प्रमाणफलव्यवहारः काल्पनिकः'
इति प्रतिज्ञाविरोधः, एकत्र प्रमाणस्याकाल्पनिकत्वस्वीकारात् । तस्मात्
प्रमाणफलव्यवहारः परमार्थभूत एवाभ्युपगन्तव्य इति ॥ २१ ॥

ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकल-
पुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्यः ॥ २२ ॥

प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद् विपरीतं तदा-
भासम् ॥ २३ ॥

प्रमाणस्य स्वरूप-संख्या-विषय-फललक्षणात् स्वरूपचतुष्टयाद् विप-
रीतं स्वरूपाऽऽभासं, संख्याऽऽभासं, विषयाऽऽभासं, फलाऽऽभासमिति
स्वरूपादिचतुष्टयाऽऽभासमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशक-स्वमात्रावभासक-निर्वि-
कल्पक-समारोपाः प्रमाणस्य स्वरूपा-
भासाः ॥ २४ ॥

अज्ञानात्मकं च अनात्मप्रकाशकं च स्वमात्रावभासकं च निर्वि-
कल्पकं च समारोपश्चेति पञ्च प्रमाणस्य स्वरूपाऽऽभासा इति ॥ २४ ॥

यथा-सन्निकर्षाद्यस्वसंविदित-परानवभासकज्ञान-
दर्शन-विपर्यय-संशयानध्यवसायाः ॥ २५ ॥

नैयायिकाद्यभिमतं सन्निकर्षादिकम् अज्ञानात्मकस्य दृष्टान्तः ।

मीमांसनाभिमतप्रमाणैर्विरहितानाम्, अनापप्रकाशकाम् । योपा-
पासामित्यं पदानवसायकं ज्ञानं यत्नावापनासकम् । सीमावामित्यं
द्वयैव निर्दिष्टवद्वयम् । विषयप्रमाणमात्रकप्रमाणमात्रम्, अनापि-
रतेति । अतोऽयं सीमावामित्यं यद्वयं पदानवसायकं प्रमाणवामित्यं तद्व-
द्वयवयम् ॥ २५ ॥

अतोऽयं यत्नावापनासकं पदानवसायकम्—

येन्याः स्यादप्यवसायकपदानवसायकैः ॥ २६ ॥

सिद्धिपूर्वकैः यः यत्नावापनासकं पदानवसायकं यद्वयैव यत्नावापना-
सकं यत्नावापनासकैः ॥ २६ ॥

यत्नावापनासकपदानवसायकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं

यत्नावापनासकं ॥ २७ ॥

यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं ॥ २७ ॥

यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं

यत्नावापनासकं ॥ २८ ॥

यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं

यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं
यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं
यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं
यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं

यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं

यत्नावापनासकं ॥ २९ ॥

* यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं यत्नावापनासकं

काल्पनिकम्, अकाल्पनिकं वा ? यदि काल्पनिकं तर्हि कथं काल्पनि-
कात् प्रमाणात् प्रमाण-फलव्यवहारस्य परमार्थतः काल्पनिकत्वसिद्धिः ?
तथा च प्रमाणफलव्यवहारस्य सत्यत्वमेवायातम्, यदि अकाल्पनिकं
प्रमाणफलग्राहकं प्रमाणं तर्हि 'सर्वोऽपि प्रमाणफलव्यवहारः काल्पनिकः'
इति प्रतिज्ञाविरोधः, एकत्र प्रमाणस्याकाल्पनिकत्वस्वीकारात् । तस्मात्
प्रमाणफलव्यवहारः परमार्थभूत एवाभ्युपगन्तव्य इति ॥ २१ ॥

ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकल-
पुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्यः ॥ २२ ॥

प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद् विपरीतं तदा-
भासम् ॥ २३ ॥

प्रमाणस्य स्वरूप-संख्या-विषय-फललक्षणात् स्वरूपचतुष्टयाद् विप-
रीतं स्वरूपाऽऽभासं, संख्याऽऽभासं, विषयाऽऽभासं, फलाऽऽभासमिति
स्वरूपादिचतुष्टयाऽऽभासमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशक-स्वमात्रावभासक-निर्वि-
कल्पक-समारोपाः प्रमाणस्य स्वरूपा-
भासाः ॥ २४ ॥

अज्ञानात्मकं च अनात्मप्रकाशकं च स्वमात्रावभासकं च निर्वि-
कल्पकं च समारोपश्चेति पञ्च प्रमाणस्य स्वरूपाऽऽभासा इति ॥ २४ ॥

यथा-सन्निकर्षाद्यस्वसंविदित-परानवभासकज्ञान-
दर्शन-विपर्यय-संशयानध्यवसायाः ॥ २५ ॥

नैयायिकाद्यभिमतं सन्निकर्षादिकम् अज्ञानात्मकस्य दृष्टान्तः ।

यथा—शिवाख्यस्य राजर्षेयसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु
सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् ॥ ३० ॥

शिवाऽऽख्यस्य राजर्षेयसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु सप्तद्वीपसमुद्रज्ञानं
प्रादुर्बभूव तद्विभङ्गापरपर्यायमवध्याभासमित्यर्थः । मनःपर्याय-केवल-
ज्ञानयोस्तु विपर्ययः कदाचिदपि न भवति, मनःपर्यायस्य संयमविशुद्धि-
निवन्धनत्वात्, केवलज्ञानस्य च समस्ताऽऽवरणक्षयसमुत्थत्वादिति
भावः ॥ ३० ॥

अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम्
॥ ३१ ॥

प्रमाणमात्रेणानुपलब्धे वस्तुनि 'तत्' इत्याकारकं यज्ज्ञानं तत्-
स्मरणाभासमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा
॥ ३२ ॥

अननुभूतस्यैव वस्तुनः स्मरणं भवति नाऽननुभूतस्य, तस्मादननुभूते
मुनिमण्डले 'तद् मुनिमण्डलम्' इति ज्ञानं स्मरणाऽऽभासम् ॥ ३२ ॥

तुल्ये पदार्थे स एवायमिति, एकस्मिंश्च तेन तुल्य
इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाऽऽभासम् ॥ ३३ ॥

तुल्ये पदार्थे तेन सदृश इति जिज्ञासिते 'स एवायम्' इति ज्ञानम्,
एकस्मिन् वस्तुनि स एव इति जिज्ञासिते 'तेन तुल्यम्' इति ज्ञानं
प्रत्यभिज्ञाऽऽभासमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सदाहर्षितः—

यमप्यकलावतम् ॥ ३४ ॥

श्रीः भवः—एकस्या एव विद्याः श्रद्धावान्मतेः पुत्रयोर्मन्त्राद्
मयः श्रद्धे विनीतैव तुभ्यः इति श्रद्धावान्मतेन मयः 'स पदामम्'
इति श्रद्धम्, मयः 'स पदामम्' इति श्रद्धावान् मतेन मयः तुभ्यो-
पम्' इति श्रद्धे श्रद्धावान्मतेन मयः ॥ ३४ ॥

अमन्यमानि कथाती मदनमानस्तथासायः ॥ ३५ ॥

यमप्येव श्रद्धावान् मयः श्रद्धावान् मतेन मयः ॥ ३५ ॥

म इत्यमः, मीत्यमन्यमानाद् इत्यमः यामन्यमानतयः

म इत्यम इति यथा ॥ ३६ ॥

म इत्यमः, मीत्यमन्यमानाद् इत्यमः यामन्यमानतयः
म इत्यम इति यथा ॥ ३६ ॥

यमप्यकलावतम् इति श्रद्धावान्मतेन मयः

मयम् ॥ ३७ ॥

यमप्यकलावतम् इति श्रद्धावान्मतेन मयः
यमप्यकलावतम् इति श्रद्धावान्मतेन मयः ॥ ३८ ॥

यमप्यकलावतम् इति श्रद्धावान्मतेन मयः

यमप्यकलावतम् ॥ ३९ ॥

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणः निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, अनभीप्सित-
साध्यधर्मविशेषणश्चेति त्रयः पक्षाऽऽभासा इत्यर्थः । अप्रतीतानिराकृता-
भीप्सितसाध्यधर्मविशिष्टधर्मिणां सम्यक्पक्षत्वं प्रागुपदर्शितम् ॥ ३८ ॥

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—आर्हतान् प्रत्यवधा-
रणवजं परेण प्रयुज्यमानः समस्ति जीव
इत्यादिः ॥ ३९ ॥

जैनान् प्रति 'समस्ति जीवः' इत्यवधारणार्थकैवकाररहितं वाक्यं
यदा कश्चित् प्रयुङ्क्ते तदा तद्वचनं सिद्धसाधनापरपर्यायेण प्रतीत-
साध्यधर्मविशेषणदोषेण दूषितं भवति, जैनैश्च तावदनेकान्तात्मकं
जीवादितत्त्वमङ्गीकृतमेवेति तान् प्रति जीवास्तित्वसाधनं सिद्धसाधन-
मेवेति भावः ॥ ३९ ॥

निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानाऽऽगम-
लोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य निरा-
करणादनेकप्रकारः ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशे-
षणः, आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशे-
षणः, स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, आदिपदात् स्मरणनिराकृत-
साध्यधर्मविशेषणः, प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, तर्कनिराकृत-

१ तृतीयस्मिन् परिच्छेदे १४ सूत्रे, २९ पृष्ठे । सं०

२. इत्यादि कल्ल । ३. निराकृतत्वाद् स्त्र ।

साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अनुमाननिराहृतमाप्यर्थमर्थविशेषो यथा-नाम्नि
भूयसिष्ठमपि भावना ॥ ४१ ॥

अत्रोक्तं निमित्तकृतः साधनमर्थविशेषो यथा सः साधननिराहृत-
साधनमर्थविशेषोऽपि । पक्षमात्रः, पक्षमर्थविशेषोऽपि । अत्रोक्तं साधन-
मर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥
अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥
अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥
अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अनुमाननिराहृतमाप्यर्थमर्थविशेषो यथा-नाम्नि
सर्वतोऽपि भावना ॥ ४२ ॥

अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥
अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥
अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥
अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥
अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अनुमाननिराहृतमाप्यर्थमर्थविशेषो यथा-नाम्नि
सर्वतोऽपि भावना ॥ ४३ ॥

अत्रोक्तं साधनमर्थविशेषोऽपि । निमित्तमन्वयमर्थविशेषोऽप्यत्रकार इत्यर्थः ॥ ४० ॥

“ अथं गयग्मि आइधे पुरत्था य मणुग्गए ।

आहारमाइयं सच्चं मणसा वि न पत्थए ॥ ”

इति आगमवचनेन बाधिता भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—न पारमार्थिकः

प्रमाण-प्रमेयव्यवहारः ॥ ४४ ॥

‘प्रमाण-प्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः’ इति सौगतानां प्रतिज्ञा लोकेन लोकप्रतीत्या बाध्यते, लोको हि प्रमाणं प्रमेयं च सत्यत्वेनाङ्गी-
कृत्यैव प्रवर्तते अन्यथा कस्यापि कस्मिन्नपि विषये प्रवृत्तिरेव न स्यात् ।
इयं लोकप्रतीतिर्न पृथक्प्रमाणत्वेनावधारणीया, अस्याः प्रत्यक्षादिवे-
वान्तर्भावात्, पृथग् निर्देशस्तु शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमेवेति । एवं ‘नरशिरः-
कपालः शुचिः, प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खादिवत्’ इत्यादीन्यप्युदाहरणानि
दृष्टव्यानि ॥ ४४ ॥

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—नास्ति

प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् ॥ ४५ ॥

‘नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम्’ इति यो ब्रूते स ‘प्रमेयं वचनं
प्रमाणम्’ इति मत्वैव ब्रूते, अन्यथा तेन मौनिनैव स्थातव्यं, ब्रुवाणस्तु
स्ववचनेनैव व्याहन्यते, तथाहि—परप्रत्यायनार्थमेव शब्दप्रयोगः, यदि

१ अस्ति गते आदित्ये पुरस्ताच्चानुद्गते ।

आहारादिकं सर्वं मनसाऽपि न प्रार्थयेत् ॥

(इति संस्कृतच्छाया)

२ “आहारमइयं” इत्यपि पाठो दृश्यते ।

३ दशकालिकसूत्रस्याष्टमाध्ययने द्वितीयोद्देशके २८ तमः

श्लोकोऽयं २३० पृष्ठे । संशोधकः ।

पक्षाऽऽभासान् निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्ध-विरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

व्याख्याश्रयाभावादहेतवोऽपि हेतुवशाभासन्ते इति हेत्वाभासाः—
दुष्टहेतव इत्यर्थः, ते चाऽसिद्ध-विरुद्धानैकान्तिकभेदेन त्रिविधाः ॥४७॥

यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते

सोऽसिद्धः ॥ ४८ ॥

यस्य हेतोः केनापि प्रमाणेनान्यथाऽनुपपत्तिर्न प्रतीयते सोऽसिद्धः,
निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणत्वाद्धेतोः ॥ ४८ ॥

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥ ४९ ॥

स हेतुद्विविधः । यो वादि-प्रतिवादिसमुदायरूपस्योभयस्यासिद्धः
स उभयाऽसिद्धः । यस्त्वन्यतरस्य वादिनः प्रतिवादिनो वाऽसिद्धः
सोऽन्यतराऽसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

उभयासिद्धो यथा—परिणामी शब्दः चाक्षुषत्वात्

॥ ५० ॥

शब्दे चाक्षुषत्वं वादि-प्रतिवादिनोरुभयोरप्यसिद्धं, श्रावणत्वात्
शब्दस्य, तस्मादयं हेतुरुभयासिद्ध इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्यतरासिद्धो यथा—अवेतनास्तरवः, विज्ञानेन्द्रिया-

ऽऽयुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ॥ ५१ ॥

विज्ञानस्येन्द्रियाणामायुश्च निरोधः—अभाव इति विज्ञानेन्द्रियायु-
निरोधः, तल्लक्षणं यन्मरणं तदभावाद् इति बौद्धा वृक्षेषु अवेतनत्वप्रसा-
धनार्थं हेतुमुपन्यस्यन्ति तन्न युक्तम्, अस्य हेतोः प्रतिवाधसिद्धिकलङ्क-

भिज्ञानं सम्भवति, सुपुतायवस्थायामिव वाद्यार्थग्रहणे प्रवृत्त्यभावात् । वाद्यार्थग्रहणे प्रवृत्ते सति पुरुषस्य स्थिरैकरूपत्वहानिः स्यात्, वाद्यार्थग्रहणरूपेण परिणतत्वात्, तस्मान्न स्थिरैकरूपे पुरुषे कदाचिदपि प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति । एवमेव 'पुरुषोऽनित्य एव, प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात्' इति सौमतानुमाने हेतोर्निस्त्वयविनाशलक्षणाऽनित्यैकरूपसाध्यविपरीतेन परिणामिपुरुषेण व्याप्तिवाद विरुद्धत्वम् ।

अयमर्थः—अन्यत्र देशे काले वा अनुभूतस्य वस्तुनोऽन्यत्र देशे काले वा पुनरनुभवे पूर्वदृष्टत्वेन स्मरणे च सति यत् 'सोऽयं' इत्याकारकं ज्ञानमुन्मज्जति तत् प्रत्यभिज्ञानम् । बौद्धमते तावदात्मनः क्षणिकत्वाद् य आत्मा प्रागनुभूतवान् वस्तु, स आत्मा तदानीमेव विनष्ट इति तेन तद्वस्तु पुनरपि द्रष्टुं स्मर्तुं वा शक्यत इति न प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वं आत्मनः सिध्यति । एवं च नानित्यत्वैकान्तेन साकं प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वस्य व्याप्तिरस्ति, अपि तु कथञ्चिन्नित्याऽनित्यत्वेन सहैवेति विरुद्धोऽयं बौद्धमते हेतुः ॥ ५३ ॥

यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिकः

॥ ५४ ॥

यस्य हेतोः, अन्यथानुपपत्तिः—साध्येन सहाऽविनाभावः सन्दिह्यते—कचित् साध्याधिकरणे कचित् साध्याऽभावाधिकरणे हेतोर्वर्तनात् संदेहविषयो भवति सोऽनैकान्तिकः ॥ ५४ ॥

स द्वेधा—निर्णीतविषयवृत्तिकः सन्दिग्धविषय-

वृत्तिकश्च ॥ ५५ ॥

निर्माणा विपरे इतिरेयासी निर्मातृविपक्षवृत्तिकः । संदिग्धा
विपरे इतिरेया स संदिग्धविरुद्धवृत्तिकः ।

अथ च—यस्य हेतोर्विपरे सात्त्विकभावाधिकरणे वृत्तिनिर्मातृते
स निर्मातृविपक्षवृत्तिहीनैववृत्तिकः । यस्य तु विपरे वृत्तिः संदिग्धते
स संदिग्धविरुद्धवृत्तिहीनैववृत्तिक इति ॥ ५५ ॥

निर्मातृविपक्षवृत्तिको यथा-नित्यः सन्देहः प्रमेय-
त्वात् ॥ ५६ ॥

‘सन्देहो नित्यः प्रमेयत्वात्’ इत्यधिकृत्यमाने प्रमेयत्वहेतोर्विपरे
निर्मातृविपक्षवृत्तिहीनैववृत्तिके पक्षेही वृत्तिनिर्मातृते, अतो भवति सन्देहः
विपरे हेतुर्विपरे न सः अपरं उपपत्तिरिति । तथा चाऽविनाभावस्य
सन्देहादपि हेतुर्विपरे विपक्षवृत्तिकोऽनैववृत्तिक इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

संदिग्धविरुद्धवृत्तिको यथा-विवादपक्षाऽप्यत्रः शुद्धाः
मर्यादा न भवति, अत्रान्तात् ॥ ५७ ॥

अत्रान्तात् “अत्रान्तात्” इति हेतोर्विपरे सर्वे वृत्तिः संदि-
ग्धे, किं सर्वे वृत्तिर्विपरे न सः । इति । तत्रान्तात् हेतुः संदिग्ध-
विरुद्धवृत्तिहीनैववृत्तिक इति ॥ ५७ ॥

सर्वे वृत्तिर्विपरे न सः, सर्वे वृत्तिर्विपरे—

सर्ववृत्तिर्विपरे न सः, सर्ववृत्तिर्विपरे—

सर्ववृत्तिर्विपरे न सः, सर्ववृत्तिर्विपरे—

अतस्तदाभासस्यापि साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विविकवनर्थादायातम् ।
साधर्म्येण दृष्टान्ताऽऽभासो नव प्रकार इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्मविकलः,
संदिग्धसाध्यधर्मा, † सन्दिग्धसाधनधर्मा, सन्दिग्धो-
भयधर्मा, अनन्वयः, अपदर्शितान्वयः,
विपरीतान्वयश्चेति ॥ ५९ ॥

साध्यधर्मविकलादिभेदेन साधर्म्यदृष्टान्ताऽऽभासो नवविध
इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

तत्राऽपौरुषेयः शब्दः, अमूर्तत्वाद्, दुःखवदिति
साध्यधर्मविकलः ॥ ६० ॥

अत्र दृष्टान्ते दुःखे अपौरुषेयत्वं नास्ति, पुरुषव्यापारजन्यत्वाद्
दुःखस्य । तस्मात् साध्यधर्मेणापौरुषेयत्वेन विकलत्वादयं साध्यधर्मविक-
लाख्यो दृष्टान्ताऽऽभास इत्यर्थः ॥ ६० ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति
साधनधर्मविकलः ॥ ६१ ॥

† अत्र “द्विपदाद् धर्मादन् ॥ ७/३/१४१ ॥ इति सिद्धहेम-
चन्द्राख्यव्याकरणसूत्राद् अन् न भवत्यतो व्याकरणदोष इति न मन्तव्यं
मनीषिभिः, कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहिसमासेन साधुत्वाद् । यदाहुः कवीश्वराः
श्रीमेघविजयोपाध्यायाश्चन्द्रप्रभायाम्—“सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारय-
पूर्वपदो बहुव्रीहिः” अ० ७/३/१४१ पृ० १३२ इति ॥ सन्दिग्धः
साध्यो धर्मो यत्र स सन्दिग्धसाध्यधर्मा इति तत्सिद्धिः । एवमन्यत्रापि ।
संशोधकः—मुनिहिमांशुविजयः ।

१. °न्यश्च क । २ तत्राद्योऽपौरु क

‘समीचीकृतं यः, समुत्तमान् समुत्तमान्’ इत्यत्र यद्यपि सामानो
साधनार्थे समीचीकृतं तस्मिन् साधनार्थे समुत्तमान् नास्ति तस्मान्
साधनार्थे समीचीकृतं यः ॥ ६१ ॥

कलत्रवद्विषयमपमनिकलः ॥ ६२ ॥

‘समीचीकृतं यः, समुत्तमान् कलत्रवद्विषयः’ इत्यत्र यद्यपि कलत्रो
साधनार्थे समीचीकृतं तस्मिन् साधनार्थे समुत्तमान् नास्ति तस्मान्
साधनार्थे समीचीकृतं यः ॥ ६२ ॥

सागादिमानये, नववृत्ताद्, देवदत्तादिनि
मन्दिन्यनाप्यपमो ॥ ६३ ॥

‘समीचीकृतं यः, नववृत्ताद्, देवदत्तादिनि’ इत्यत्र यद्यपि
देवदत्तो साधनार्थः मन्दिन्यनाप्यपमो नास्ति तस्मान्
साधनार्थे समीचीकृतं यः ॥ ६३ ॥

सागादिमानये, सागादिन्यनाप्यपमो ॥ ६४ ॥

‘समीचीकृतं यः, सागादिन्यनाप्यपमो’ इत्यत्र यद्यपि
सागादिन्यनाप्यपमो नास्ति तस्मान्
साधनार्थे समीचीकृतं यः ॥ ६४ ॥

नायं सर्वदर्शी, रागादिमत्त्वात्, मुनिविशेषवदिति
संदिग्धोभयवर्मा ॥ ६५ ॥

दृष्टान्ते मुनिविशेषे साध्यधर्मस्य सर्वदर्शित्वस्य यत्नवत्
रागादिमत्त्वस्य च संशयविषयत्वादयं संदिग्धोभयवर्मा ॥ ६५ ॥

रागादिमान् विवक्षितः पुरुषः, वक्तृत्वाद्,
इष्टपुरुषवदित्यनन्वयः ॥ ६६ ॥

‘विवक्षितः पुरुषो रागादिमान्, वक्तृत्वाद्, इष्टपुरुषवत्’ इति
दृष्टान्ते इष्टपुरुषे यद्यपि रागादिमत्त्वं वक्तृत्वं च साध्य-साधनधर्मौ
तथापि ‘यो यो वक्ता स स रागादिमान्’ इति व्याख्येयभावाद-
लक्षणो दृष्टान्ताऽऽभास इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद्, घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः
॥ ६७ ॥

अत्र दृष्टान्ते घटे ‘यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्रानित्यत्व-
इत्यन्वयव्याप्तिर्वर्तते तथाऽपि बादिना वचनेन न प्रकाशिते
प्रदर्शितान्वयः ॥ ६७ ॥

अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद्, यदनित्यं तत् कृतकं,
घटवदिति विपरीतान्वयः ॥ ६८ ॥

अत्र ‘यत् कृतकं तदनित्यम्’ इत्यन्वये वक्तव्ये ‘यदनित्यं
कृतकम्’ इति विपरीतमुक्तं तस्मादत्र विपरीतान्वयो दृष्टान्ताऽऽभास-
इदमत्र तात्पर्यम्—प्रसिद्धानुवादेन ह्यप्रसिद्धं विधीयते । प्रक-
नुमाने तु कृतकत्वं प्रसिद्धं, हेतुत्वेनोपादानात् । अनित्यत्वं चाप्रति-
त्यक्त्वेन निर्देशात् । यदित्यनुवादसर्वतान्ना प्रसिद्धस्य हेतोरेव निवे-

सुतः, सप्तमिदश साधयः। आदिना तु यच्छब्देनाऽप्रसिद्धस्य साध्यस्य
निमित्तः। इयं ह्येतं निरूपयत्यर्थः। प्रसंगितः ॥ ६८ ॥

पुनर्विनापि दृष्टान्ताऽऽमाप्नो नवथा ॥ ६९ ॥

असिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धो-
पपन्नव्यतिरेकः, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, संदिग्धसाधन-
व्यतिरेकः, संदिग्धोपपन्नव्यतिरेकः, अन्यव्यतिरेकः,
असंदिग्धव्यतिरेकः, विपरीतव्यतिरेकश्च ॥७०॥

॥ अथ शिवसंज्ञा ॥
॥ १ ॥

तत्र भ्रान्तमनुमानं, प्रमाणत्वाद्, यत्पुनर्भ्रान्तं न
 भवति न तद् प्रमाणं, यथा स्वप्नज्ञानमित्य-
 गिह्यमात्मनोतिथिः, स्वप्नज्ञानाद् भ्रान्त-
 स्वप्नोतिथिः ॥ ७१ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

निर्विघ्नानं कथामे, समानताद्, यत् तु सविस्तरं
 म श्चु प्रसाद, एता वैदिकमिषमिदगाभन-
 मनिर्दिष्ट, वैदिकान् समानताद्वाऽ-
 निर्विघ्नः ॥ ७२ ॥

अत्र लैङ्गिकमिति वैधर्म्यदृष्टान्तत्वेनाभिमतं, तत्र साधनव्यतिरेकस्य
प्रमाणाऽभावस्याऽसिद्धत्वादसिद्धसाधनव्यतिरेक इति भावः ॥ ७२ ॥

नित्याऽनित्यः शब्दः, सत्त्वात्, यस्तु न नित्याऽनित्यः

स न सन्, तद्यथा स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः,

स्तम्भाभित्याऽनित्यत्वस्य सत्त्वस्य

चाऽव्यावृत्तेः ॥ ७३ ॥

अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तत्वेनाभिमते स्तम्भे साध्यव्यतिरेकस्य नित्या-
नित्यत्वाभावस्य साधनव्यतिरेकस्य सत्त्वाभावस्य चाभावादसिद्धो-
भयव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कंपिलः, अक्षणिकैकान्तवादित्वाद्,

यः सर्वज्ञ आप्तो वा स क्षणिकैकान्तवादी, यथा

सुगत इति संदिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सुगतेऽ-

सर्वज्ञताऽ-नाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः

सन्देहात् ॥ ७४ ॥

अत्र साध्यमसर्वज्ञत्वमनाप्तत्वं वा, तद्व्यतिरेकस्य सर्वज्ञत्वस्याऽऽ-
प्तत्वस्य वा दृष्टान्ते सुगते संदिग्धत्वात् संदिग्धसाध्यव्यतिरेकदृष्टान्ता-
ऽऽभास इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अनादेयवचनः कश्चिद् विवक्षितः पुरुषः, रागादिमत्त्वाद्,

यः पुनरादेयवचनः स वीतरागः, तद्यथा शौद्धो-

दनिरिति संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, शौद्धोदनौ

रागादिमत्त्वस्य निवृत्तेः संशयात् ॥ ७५ ॥

अथानुमते सत्यमेव सागदिनये, तद्वन्निरेकम् सागदिनयाना-
शय एता-ने पीतोदयो संदिग्धत्वात् संदिग्धसाधनव्यतिक्रम इति ॥ ३५ ॥

न पीतरागः कश्चिद्, कल्पाऽऽप्यदेवपि परमकृपयाऽनर्पित-
नितपिशितमकल्पत्वात्, यन् पीतरागः न कल्पाऽऽ-

प्यदेव परमकृपया समर्थितनिजपिशितमकल्पः, तद्यथा

कल्पनानुमतिं संदिग्योभयव्यतिरेकं इति तत्र-

कल्पी पीतरागाभासस्य कल्पाऽऽप्यदेवपि

परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितमकल्पस्य

न क्वाप्येवः संदेहात् ॥ ३६ ॥

अथानुमते सत्यमेव सागदिनये, तद्वन्निरेकम् सागदिनयाना-
शय एता-ने पीतोदयो संदिग्धत्वात् संदिग्धसाधनव्यतिक्रम इति ॥ ३५ ॥
अथानुमते सत्यमेव सागदिनये, तद्वन्निरेकम् सागदिनयाना-
शय एता-ने पीतोदयो संदिग्धत्वात् संदिग्धसाधनव्यतिक्रम इति ॥ ३५ ॥
अथानुमते सत्यमेव सागदिनये, तद्वन्निरेकम् सागदिनयाना-
शय एता-ने पीतोदयो संदिग्धत्वात् संदिग्धसाधनव्यतिक्रम इति ॥ ३५ ॥

न पीतरागः कश्चिद् पितृमित्रः पुत्रस्य, परकृपयात्,

यः पुत्रमित्ररागो न स पितृ, पितृपुत्ररागः

पितृपुत्रनिरेकः ॥ ३७ ॥

अथानुमते सत्यमेव सागदिनये, तद्वन्निरेकम् सागदिनयाना-
शय एता-ने पीतोदयो संदिग्धत्वात् संदिग्धसाधनव्यतिक्रम इति ॥ ३५ ॥
अथानुमते सत्यमेव सागदिनये, तद्वन्निरेकम् सागदिनयाना-
शय एता-ने पीतोदयो संदिग्धत्वात् संदिग्धसाधनव्यतिक्रम इति ॥ ३५ ॥
अथानुमते सत्यमेव सागदिनये, तद्वन्निरेकम् सागदिनयाना-
शय एता-ने पीतोदयो संदिग्धत्वात् संदिग्धसाधनव्यतिक्रम इति ॥ ३५ ॥

१. 'पितृ' इति

अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद्, आकाशवदित्य-
प्रदर्शितव्यतिरेकः ॥ ७८ ॥

यद्यप्यत्र 'यदनित्यं न भवति तत् कृतकमपि न भवति' इति
व्यतिरेकव्याप्तिर्विधते तथापि सा वादिना स्ववचनेन न प्रदर्शितव्यप्रद-
शितव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, यदकृतकं तन्नित्यं,
यथा—आकाशमिति विपरीतव्यतिरेकः ॥ ७९ ॥

अत्र 'यन्नित्यं तदकृतकम्' इति व्यतिरेके प्रदर्शनीये "यदकृतकं
तन्नित्यम्" इति वैपरीत्येन प्रदर्शित इति विपरीतव्यतिरेकः ॥ ७९ ॥

अथोपनयनिगमनाऽऽभासौ प्रदर्शयन्ति—

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनय-निगमनयोर्वचने
तदाभासौ ॥ ८० ॥

"हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः" [॥ ३-४९ ॥, पृ० ३८]
इति उपनयस्य लक्षणम् । "साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम्" [॥ ३-५१ ॥,
पृ० ३९] इति निगमनस्य च लक्षणं पूर्वमुक्तं तदुल्लङ्घनेन वचने,
तद्वैपरीत्येन कथने तदाभासौ-उपनयाऽऽभास-निगमनाऽऽभासौ भवत
इति ॥ ८० ॥

यथा—परिणामी शब्दः, कृतकत्वाद्, यः कृतकः स

परिणामी, यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्दः

इति, कृतकश्च कुम्भ इति च ॥ ८१ ॥

अत्रानुमाने, 'कृतकश्च शब्दः' इत्याकारकं साध्यधर्मिणि साधन-

प्रयोगोऽसौ हा जलस्यो जलनस्यैवार्थं प्रयोगोऽस्यमासीत्, किन्तु यदिना
 'परिच्छेदो' च 'वृत्तः' इति भाष्यपर्यायस्य सादृश्यस्य, "इत्येवम् वृत्तः"
 इति रसायनपर्यायस्य भाष्यपर्यायस्य सादृश्यस्य इत्यनेन उपनयनस्य
 प्रयोगः ॥ ८१ ॥

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मान् कृतकः सञ्च इति, तस्मान्
 परिच्छेदो वृत्तः इति च ॥ ८२ ॥

प्रयोगोऽसौ प्रयोगः—'वृत्तः परिच्छेदो, कृतकस्य, वृत्तस्य' इति
 प्रयोगे 'तस्मान् परिच्छेदो सञ्च' इत्याचार्यस्याप्यर्थस्य सादृश्यस्य
 प्रयोगस्यार्थस्य निगमनस्यार्थं प्रयोगोऽस्यमासीत्, तस्मात् यदिना
 'तस्मान् कृतकः सञ्च' इति भाष्यपर्यायस्य सादृश्यस्य, "तस्मान्
 परिच्छेदो वृत्तः" इति भाष्यपर्यायस्य सादृश्यस्य इत्यनेन उपनयनस्य
 प्रयोगः ॥ ८२ ॥

तस्मान्नपनयनस्यैव ताननाममात्रासम् ॥ ८३ ॥

"परिच्छेदो वृत्तः सञ्च" इत्यर्थस्य 'वृत्तः' इति भाष्यपर्यायस्य
 प्रयोगः ॥ ८३ ॥ 'वृत्तः' इति भाष्यपर्यायस्य प्रयोगः ॥ ८३ ॥
 'वृत्तः' इति भाष्यपर्यायस्य प्रयोगः ॥ ८३ ॥ 'वृत्तः' इति भाष्यपर्यायस्य
 प्रयोगः ॥ ८३ ॥ 'वृत्तः' इति भाष्यपर्यायस्य प्रयोगः ॥ ८३ ॥

तस्मात्-मेवमप्युक्त्यायाः कृते तात्पर्यनिर्वाणयोग्ये

तस्मात्-मेवमप्युक्त्यायाः कृते तात्पर्यनिर्वाणयोग्ये

तस्मात्-मेवमप्युक्त्यायाः कृते तात्पर्यनिर्वाणयोग्ये

तस्मात्-मेवमप्युक्त्यायाः कृते तात्पर्यनिर्वाणयोग्ये

तस्मात्-मेवमप्युक्त्यायाः कृते तात्पर्यनिर्वाणयोग्ये

प्रमाणस्य स्वरूपाऽभासमुक्त्वा संप्रति तस्य संख्याऽऽभासमा-
द्वयान्ति—

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य
संख्याऽऽभासम् ॥ ८५ ॥

प्रत्यक्ष-परोक्षमेदेन प्रमाणस्य द्वैविध्यमुक्तं, तद्वैपरीत्येन 'प्रत्यक्ष-
मेकमेव प्रमाणम्' इति चार्वाकाः । 'प्रत्यक्षानुमाने एव' इति
सौगताः, वैशेषिकाश्च । प्रत्यक्षानुमानाऽऽगमा एव प्रमाणम्' इति
सांख्यादयो यद् वदन्ति तत् प्रमाणस्य संख्याऽऽभासम् । प्रमाण-
संख्याऽभ्युपगमश्च तत्तद्वादिनामित्थम्—

“ चार्वाकोऽध्यक्षमेकं, सुगंत-कणभुजौ सानुमानं, सशब्दं
तैद्वैतं पारमर्षः, सहितमुपमया तद् त्रयं चोक्षपादः ।
अर्थाऽऽपत्त्या प्रभाकृद् वदति च निखिलं मन्यते भट्टे एतद्
सामावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ” ॥ ८५ ॥

विषयाभासं प्रकाशयन्ति—

सामान्यमेव, विशेष एव, तद्द्वयं चास्वतन्त्र-
मित्यादिस्तस्य विषयाभासः ॥ ८६ ॥

१. प्रत्यक्षम् । २. बोद्ध-वैशेषिकौ । ३. प्रत्यक्षानुमानद्वयम् ।
४. सांख्यः । ५. नैयायिकः । “ नैयायिकस्तत्राक्षपादो योगः ” [३-५२६]
इति हैमः । ६. कुमारिलः । ७. जैनसिद्धान्ते, 'समयः क्षण्ये भाषा-
सम्पदोः काल-संविदोः । सिद्धान्ताऽऽचार-संकेत-नियमावसरेषु च ॥
[तृतीयकाण्डे] इति हैमानेकार्थकः । प्रत्यक्षतः परोक्षतश्चेत्यर्थः ।
आयक्ष-परोक्षातिरिक्तप्रमाणखण्डनं तु स्याद्वादस्तनाकरतो (परि० २-१)
स्तनाकरावतारिकातश्च विज्ञेयम् ।—संशोधकः मुनिहिमांशुविजयः ।

प्रमाणस्य विषयः सामान्य-विशेषऽन्वयकं वस्तु इति पूर्वमुक्तं,
[सू० ॥ ५-१ ॥. सू० ७८] तत्रैतरीयेन 'सामान्यमेव प्रमाणस्य
विषयः इति मयोऽद्वैतवादिनः, 'विशेष एव' इति सौमताः । तदुभयं
एव यदन्वयम्' इति । नैयायिका यन् स्वीकुर्वन्ति स विषयाऽऽभास
इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

अभिज्ञमेव भिन्नमेव वा प्रमाणान् फलं, तस्य
तदामानम् ॥ ८७ ॥

परिच्छेदः प्रमाणान् फलं बोद्धानाम् । भिन्नमेव नैयायिका-
दीनाम् । एतत् प्रमाणान् फलऽऽभासमिति । वस्तुतः प्रमाणात्
फलम् भिन्नानिजम् भागुदशितम् ॥ ८७ ॥

इति वाग्वैतिह्यावयवा टिप्पण्या विभूषिते
भोवादिदेवगुरिसंस्थे प्रमाणनयतत्या-
लोके ग्रन्थस्यप्रत्यनिर्णायको
ग्रहः परिच्छेदः ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांश-
स्तदितरांशौदासीन्यतः, स प्रतिपत्तुरभिप्राय-
विशेषो नयः ॥ १ ॥

श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्य शाब्दबोधे प्रतिभासमानस्यार्थस्य,
एकदेशः-अनन्तांशात्मके वस्तुनि एकोऽंशः तदितरांशौदासीन्यतो येन
अभिप्रायविशेषेण नीयते-ज्ञायते स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः ॥ १ ॥

स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः ॥ २ ॥

योऽभिप्रायविशेषः स्वाभिप्रेतमंशमङ्गीकृत्य, इतरांशानपलपति स
नयाभासः ॥ २ ॥

स व्यास-समासाभ्यां द्विप्रकारः ॥ ३ ॥

स नयो व्यास-समासाभ्यां विस्तर-संक्षेपाभ्यां द्विप्रकारः—
द्विभेदः ॥ ३ ॥

व्यासतोऽनेकविकल्पैः ॥ ४ ॥

१. पञ्चानुशासनविधातारो विख्यातख्यातयः श्रीहेमचन्द्राचार्य-
पादा नयाऽऽभाषादीनां (दुर्नयादीनां) लक्षणान्येवमाख्यातवन्तः—

“सदेव, सत्, स्यात् सद्, इति त्रिधाथो
मीयेत दुर्नीति-नय-प्रमाणैः ।”

—अन्ययोगव्यव० कारिका २८ ॥

२. जावद्वा वयणपहा तावद्वा चेव हुंति नयवाया ॥ (यावन्तो
वचनपथास्तावन्तश्चैव भवन्ति नयवादाः) इत्यादि । वादिमलप्रतिमलः
श्रीमल्लवादिसूरिभिः श्रीनयचक्रवालग्रन्थे नयाः शतशः प्रकाराः
प्ररूपिता अतस्ततो विशेषपरिचयः प्राप्यः । स च ग्रन्थो मुद्रयमाण—
(मुद्रितः) आस्ते । —संशोधकः मुनिहिमांशुविजयः ।

सत्त्वविशिष्टं चैतन्यं—‘सचैतन्यमात्मनि वर्तते’ इति वाक्ये चैतन्याख्य-
धर्मस्य प्राधान्येन विवक्षा, तस्य विशेष्यत्वात्, सत्त्वाख्यधर्मस्य तु
गौणत्वेन, तस्य चैतन्यविशेषणत्वादिति धर्मद्वयविषयको नैगमस्य
प्रथमो भेदः ॥ ८ ॥

वस्तु पर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः ॥ ९ ॥

अत्र ‘पर्यायवद् द्रव्यं वस्तु च’ इति धर्मिद्वयम् । ‘पर्यायवद् द्रव्यं
वस्तु वर्तते’ इति विवक्षायां पर्यायवद् द्रव्याख्यस्य धर्मिणो विशेष्यत्वे-
नोपात्तत्वात् प्राधान्यम्, वस्तुवाख्यस्य तु धर्मिणो विशेषणत्वेन गौणत्वम् ।
अथवा किं वस्तु ? ‘पर्यायवद् द्रव्यमिति विवक्षायां वस्तुवाख्यस्य धर्मिणो
विशेष्यत्वात् प्राधान्यं, पर्यायवद् द्रव्याख्यस्य तु धर्मिणो विशेषणत्वेन
गौणत्वमिति धर्मिद्वयविषयको नैगमस्य द्वितीयो भेदः ॥ ९ ॥

क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्म-धर्मिणोः

॥ १० ॥

अत्र विषयाऽऽसक्तजीवस्य प्राधान्यं, विशेष्यत्वेनोपात्तत्वात्, सुख-
रूपस्य धर्मस्य तु अप्राधान्यं, विशेषणत्वेन निर्दिष्टत्वाद् इति धर्म-धर्मि-
द्वयाऽऽलम्बनोऽयं नैगमस्य तृतीयो भेदः ॥ १० ॥

धर्मद्वयादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्निधौ नैगमा-

ऽऽभासः ॥ ११ ॥

आदिपदेन धर्मिद्वय-धर्मधर्मिद्वययोः संप्रहः । तथा च द्वयोर्धर्मयोः,

१. इति तु धर्मं क ख ।

२. सन्निधौकान्तिकमेदमिप्रायो नै० क ।

सप्तमः परिच्छेदः
१०९
सप्तमः परिच्छेदः
१०९
सप्तमः परिच्छेदः
१०९

मया-आत्मनि मत्त-चैतन्ये परस्परमन्यन्तं
पृथग्भूते इत्यादिः ॥ १२ ॥

एवं 'सर्वोत्तमं ज्ञानं वाचं न परमात्मनो सुभाषते' सुसमीक्ष-
येन परमात्मनो ज्ञानं मेद इत्याद्यन्तो वेदविधायकितोः स नैवा-
भावात् ॥ १२ ॥

नामान्प्रमाणप्राप्तिं परामर्शः संप्रदः ॥ १३ ॥

[illegible]

अथ सुमनसि कथं परोक्षतम ॥ २४ ॥

॥ १४ ॥

मन्त्रिभ्यः शिष्यैः शिष्याः ॥ ३ ॥
मन्त्रिभ्यः शिष्यैः शिष्याः ॥ ३ ॥

न्यम् । तत्र शुद्धद्रव्यं सम्भात्रमभिमन्यमानः समस्तविशेषेषु औदासीन्यं
भजमानो योऽभिप्रायविशेषः स परसंग्रहाऽऽख्यो नयो बोद्धव्यः ॥ १५ ॥

विश्वमेकं सैदविशेषादिति यथा ॥ १६ ॥

विश्वं—जगत्, एकम्—एकरसं, सदविशेषात्—‘सत्’ इत्याकारक-
ज्ञानाभिधानाभ्यामविशेषरूपेण ज्ञायमानत्वात्, अनेनानुमानेन सकल-
विशेषेष्वौदासीन्यमवलम्बमानः सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणोऽभिप्रायविशेषः पर-
संग्रहः ॥ १६ ॥

सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान् निराचक्षण-

स्तदाभासः ॥ १७ ॥

यथा—सत्तैव तत्त्वं, ततः पृथग्भूतानां विशेषाणाम-

दर्शनात् ॥ १८ ॥

अद्वैतवादिनो हि सत्ताऽतिरिक्तं वस्तुवन्तरं नाङ्गीकुर्वन्ति, अतोऽ-
द्वैतदर्शनं संग्रहाभासत्वेन ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु

गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुन-

रपरसंग्रहः ॥ १९ ॥

न. जैनसिद्धान्ते द्रव्य-पर्याययोरित्यन्तिको भेदो निषिद्धः, तथा
चोक्तवन्तः सम्मतितर्के प्रचण्डतार्किकचक्रवर्तिनः तत्रभवन्तः
श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादाः—

“द्रव्यं पञ्चविविधं द्रव्यविभक्ता यः पञ्चधा पश्यि” ॥

(“द्रव्यं पर्यववियुतं द्रव्यवियुक्ताश्च पर्यवा न सन्ति” ॥ १-१२ ॥)

—संशोधकः मुनिहिमांशुविजयः ।

१. सदविशेषादे क २. परः संग्रहः ख ।

द्रव्यवशादिर्दिष्टां पर्यायवत्प्रभृतीनां तानि द्रव्य-वादीनि स्वव्याप्ति-
 भावात्तानि—महात्मानस्तानां व्याप्तिश्च कतिपयव्यक्तिनिष्ठायादव्याप्ति-
 भावात्तानि त्रींश्वर्गानां सङ्ग्रेहेषु पर्यायवत्तांऽऽकाश-काष्ठ-पुद्गल-जीवादि-
 निमित्तेषु द्रव्य-वादापक्षेभ्यः गहननिर्णीतकाम् उपेक्षामवश्यमानः पुन-
 र्वाच्यते ॥ १९ ॥

पर्यायवत्तांऽऽकाश-काष्ठ-पुद्गल-जीवद्रव्याणामैवयं,
 द्रव्यत्वामेदादित्यादिर्व्या ॥ २० ॥

पर्यायवत्तांऽऽकाश-काष्ठ-पुद्गल-जीवद्रव्याणामैवयं—‘द्रव्यं द्रव्यम्’ इत्यभिन्न-
 भावात्तानां तानां व्याप्तिश्च कतिपयव्यक्तिनिष्ठायादव्याप्ति-
 भावात्तानि त्रींश्वर्गानां सङ्ग्रेहेषु पर्यायवत्तांऽऽकाश-काष्ठ-पुद्गल-जीवादि-
 निमित्तेषु द्रव्य-वादापक्षेभ्यः गहननिर्णीतकाम् उपेक्षामवश्यमानः पुन-
 र्वाच्यते ॥ २० ॥

द्रव्यवादिभिः प्रतिमानान्प्रतिमानं निरूपय-
 तव्यमानः ॥ २१ ॥

द्रव्यवादिभिः प्रतिमानान्प्रतिमानं निरूपय-
 तव्यमानः—प्रतिमानं प्रतिमानं इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यथा द्रव्यवत्तत्वं भूतं, ततोऽपर्यन्तं भूतानां द्रव्याणां
 समुच्चयवत्तत्वादिः ॥ २२ ॥

व्यवहारनयं प्रदर्शयन्ति—

संग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं
येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः ॥ २३ ॥

संग्रहनयेन विषयीकृतानामर्थानां सत्त्वद्रव्यत्वादीनां विधानानन्तर-
मवहरणं-विभागो येनाभिप्रायविशेषेण क्रियते सोऽभिप्रायविशेषो
व्यवहारनयः ॥ २३ ॥

यथा-यत् सत् तद् द्रव्यं पर्यायो चेत्यादिः ॥ २४ ॥

आदिपदेन अपरसंग्रहविषयीकृतार्थविषयव्यवहारोदाहरणं द्रष्ट-
व्यम् । यद् द्रव्यं तद् जीवाजीवादिभेदेन षट्प्रकारम् । यः पर्यायः स
द्विविधः । सुख-दुःखादिरूपः क्रमभावी, विज्ञानव्यक्तिकक्ष्यादिरूपः
सहभावी च । एवं यो जीवः स मुक्तः संसारी च । यः क्रमभावी
पर्यायः स क्रियारूपोऽक्रियारूपश्चेत्यादि ॥ २४ ॥

यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति

स व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥

योऽभिप्रायविशेषो द्रव्य-पर्यायविभागमपारमार्थिकं-काल्पनिकं
मन्यते स व्यवहाराऽऽभासः ॥ २५ ॥

यथा-चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

चार्वाको हि वस्तुनो द्रव्य-पर्यायात्मकत्वं नाङ्गीकरोति, किं

१. चेत्यादि ख । २. 'मार्थिकं द्रव्यं' ख ।

३. ब्रह्मस्मृतिप्रवर्तितं परलोकात्म-पुण्य-पाप-भोक्षनिषेधकं नास्तिकं मतम्

70-54-303

समय: परिच्छेदः

113

११३

परां पार्थिवप्रभृतयो-कुरुप्रभः, शब्दः, तममिहः,
एवंभूतय ॥ २७ ॥

कृतु-सर्वांगानामप्यस्यापि सर्वांगमात्रं प्राधान्यतः ॥ २८ ॥
 कृतु-सर्वांगानामप्यस्यापि सर्वांगमात्रं प्राधान्यतः ॥ २८ ॥

[illegible]

॥ २५ ॥

॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

...
...
...

1. 1950年10月1日，中华人民共和国成立，标志着中国历史进入了一个新的纪元。

यथा-तथागतमतम् ॥ ३१ ॥

तथागतमतम्—बौद्धमतम् । बौद्धो हि प्रतिक्षणविनश्वरान् पर्या-
गानेय धारमार्थिकत्वेनाभ्युपगच्छति, प्रत्यभिज्ञादिप्रमाणसिद्धं त्रिकाल-
स्थायि तदाधारभूतं द्रव्यं तु तिरस्कुरुते इत्येतन्मतमृजुसूत्राभासत्वेनो-
पन्यस्तम् ॥ ३१ ॥

कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः

॥ ३२ ॥

कालादिभेदेन — काल-कारक-लिङ्ग-संख्या-पुरुषोपसर्गभेदेन,
ध्वनेः—शब्दस्य अर्थभेदं प्रतिपद्यमानोऽभिप्रायविशेषः शब्दनयः ॥ ३२ ॥

यथा—वभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः

॥ ३३ ॥

यद्यपि सुमेरोर्द्रव्यरूपतयाऽभिन्नत्वात् पर्यायरूपतया च भिन्नत्वाद्
भिन्नाभिन्नत्वं वर्तते, तथाऽपि शब्दनयो विद्यमानमपि कनकाचलस्य द्रव्य-
रूपतयाऽभेदमुपेक्ष्य केवलं भूत-वर्तमान-भविष्यलक्षणकालत्रयभेदाद् भेद-
मेवावलम्बते । आदिपदेन 'करोति क्रियते कुम्भः' इति कारकभेदे ।
'तटस्तटी तटम्' इति लिङ्गभेदे । 'दाराः कलत्रम्' इति संख्याभेदे ।
'एहि मन्थे रथेन यास्यति, नहि यास्यसि, यातस्ते पिता' इति पुरुषभेदे ।
'सन्तिष्ठते, उपतिष्ठते' इत्युपसर्गभेदेऽप्यर्थस्य भिन्नत्वं स्वीकरोति ॥ ३३ ॥

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः

॥ ३४ ॥

अयमर्थः—यद्यपि इन्द्र-शक्रादयः शब्दा इन्द्रत्व-शक्रत्वादिपर्याय-
विशिष्टस्यार्थस्य वाचकाः, न केवलं पर्यायस्य, तथापि समभिरूढनय-
वादी गौणत्वाद् द्रव्यवाचकत्वमुपेक्ष्य प्रधानत्वात् पर्यायवाचकत्वमेवा-
ङ्गीकुर्वन् 'इन्द्रादयः शब्दाः प्रतिपर्यायबोधकत्वाद्, भिन्नभिन्नार्थ-
वाचकाः' इति मन्यते । शब्दनयो हि नानापर्यायभेदेऽप्यर्थभेदमेवाभि-
प्रेति, समभिरूढस्तु पर्यायभेदे अर्थभेदं प्रतिपद्यते इति विशेषः ॥ ३७ ॥

पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाण-
स्तदाभासः ॥ ३८ ॥

यः पर्यायशब्दानामभिधेयनानात्वमेवाभिप्रेति एकार्थाभिधेयत्वं
पुनरमुष्य सर्वथा तिरस्कुरुते स तदाभासः समभिरूढाऽऽभासः ॥ ३८ ॥

यथा—इन्द्रः, शक्रः, पुरन्दरः इत्यादयः शब्दा
भिन्नाभिधेया एव, भिन्नशब्दत्वात्, करि-
कुरङ्ग-तुरङ्गशब्दवदित्यादिः ॥ ३९ ॥

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाऽऽविष्टमर्थं
वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः ॥ ४० ॥

शब्दानाम्—इन्द्रादिशब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तीभूतक्रियाऽऽविष्ट-
मर्थं—इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तीभूता या इन्द्रनादिक्रिया तद्विशिष्टमर्थं
यो वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छति, क्रियाऽनाविष्टं तु उपेक्षते स एवंभूतः । अयं

१. “इदु परमैश्वर्ये, शक्लुं शक्रौ” हैमघातुपाठः ।-सं०

२. “कुरङ्गशब्दवदित्यादि क ।

३. “क्रियाविशिष्टमर्थं ख ।

हि इत्यादिप्रतिपादितमर्थं न क्रियाकारणे इत्यादिनाद्याप्यमभि-
पद्यते । तत्रोक्तं ३३ ॥ इत्यादिप्रतिपादां विषयानायाप्यविषयानायां
च इत्यादिप्रतिपादनाप्यविषयविषय इत्यनयोर्भेदः ॥ ४० ॥

यमेन्द्रमनुमरपिन्द्रः, यमनक्रियापरिणतः सक्रः,

पैतोरपमहनः पुनश्च इत्युच्यते ॥ ४१ ॥

क्रियाऽनोपिष्टं यस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिसिपेस्तु

तदाभातः ॥ ४२ ॥

यः शब्दार्थं क्रियाऽविशेषार्थं वाच्यते तादृशमिति क्रियाना-
दिति तु सर्वथा निराकरोति स एव भूतवशाद्भातः ॥ ४२ ॥

यथा-विशिष्टमेष्टाभूत्यं यथाप्यं यस्तु न यदशब्द-

वाच्यं, यदशब्दमश्वनिनिमित्तभूतक्रियाभूत्यं-

भातः, यदशब्दयोः ॥ ४३ ॥

यदशब्दवाच्यं—यदशब्दोऽयं यदशब्दोऽयं वाच्यं यदशब्दवाच्यं
यदशब्दोऽयं यदशब्दोऽयं वाच्यं न भवति इति, यदशब्दवाच्यो
विशिष्टभूतः यः यदशब्दवाच्यः क्रिया तदशब्दवाच्यं, यदशब्दः । यथा-यदो
यदशब्दवाच्यः यदशब्दवाच्यो न भवति, तदर्थं यदशब्दो
यदशब्दवाच्यः यदो न भवति ॥ ४३ ॥

१. "यदशब्दोऽयं वाच्यः, यदो न भवति" इति हिम-
कोटिः ॥

एतेषु चत्वारः प्रथमे, अर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थ-
नयाः ॥ ४४ ॥

एतेषु-नैगमादिषु सप्तसु नयेषु । प्रथमे-आद्याः ॥ ४४ ॥

शेषोस्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः
॥ ४५ ॥

पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परि-
मितविषयः ॥ ४६ ॥

प्रचुरगोचरः—अधिकविषयावगाही ॥ ४६ ॥

सन्मात्रगोचरात् संग्रहाद् नैगमो भावाभावभूमि-
कत्वाद् भूमविषयः ॥ ४७ ॥

संग्रहनयो हि सन्मात्रविषयत्वाद् भावावगाह्येव, नैगमस्तु भावा-
भावविषयत्वादुभयावगाहीति बहुविषयः ॥ ४७ ॥

सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्त-
सत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहुविषयः ॥ ४८ ॥

व्यवहारो हि कतिपयान् सत्त्वविशिष्टान् पदार्थान् प्रकाशयती-
त्यल्पविषयः, संग्रहस्तु समस्तं सद्विशिष्टं वस्तु प्रकाशयतीति भूमविषयः

॥ ४८ ॥

वर्तमानविषयादनुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयाव-
लम्बित्वादनल्यार्थः ॥ ४९ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५१ ॥

आत्मनिर्देशेन विद्यमानोपस्थितः सत्त्वसुखदुःख-
मदित्येवमेव यथापि ॥ ५२ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५३ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५४ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५५ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५६ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५७ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५८ ॥

अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते,
अथानुक्तं धर्मसामान्यं यथापि प्रकाशयतीत्युच्यते ॥ ५९ ॥

यथा प्रमाणवाक्यं विधि-प्रतिषेधाभ्यां प्रवर्तमानं सप्तभङ्गीमनु-
गच्छति, तथैव नयवाक्यमपि स्वविषये—स्वप्रतिषेधे प्रवर्तमानं विधिप्रति-
षेधाभ्यां—परस्परविभिन्नार्थनययुग्मसमुत्थविधि-निषेधाभ्यां कृत्वा सप्त-
भङ्गीत्वमनुगच्छति ॥ ५३ ॥

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥ ५४ ॥

अयमर्थः—यथा प्रमाणात् प्रमाणफलं भिन्नाऽभिन्नं, तथैव नया-
नयफलमपि भिन्नाऽभिन्नमेव । यथा प्रमाणस्याऽऽनन्तर्येण फलं वस्त्व-
ज्ञाननिवृत्तिः, तथैव नयस्यापि वस्त्वंशज्ञाननिवृत्तिः फलम् । यथा
प्रमाणस्य पारम्पर्येण हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः फलं, तथा नयस्यापि
वस्त्वंशविषयकज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः फलमिति प्रमाणवनयस्यापि फलं
व्यवस्थापनीयम् ॥ ५४ ॥

प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा ॥ ५५ ॥

‘प्रत्यक्षादि’ इत्यत्राऽऽदिपदेन अनुमानादीनां संग्रहः । तत्र प्रत्य-
क्षेण तावद् ‘अहं सुखी’ ‘अहं दुःखी’ इत्यादिप्रतीत्या सुखाद्याधार-
तयाऽहंप्रत्ययगोचरः शरीरादिविलक्षण आत्मा सिध्यति । अनुमानेन
यथा—चैतन्यं तन्वादिविलक्षणाऽऽश्रयाश्रितम्, तत्र (शरीरादिषु) बाध-
कोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वान्यथाऽनुपपत्तेः । न तावदयं हेतुर्विशेष्याऽसिद्धः,

प्रार्थ्यन्ते मया यत्ते नयसप्तभङ्गीवचनविधिं स्पष्टतया प्रकाशयेयुः । “स्यात्”
“एव” इत्यनयोः प्रयोगो नयसप्तभङ्ग्यां विधेयो न वा ? विधेयश्चेत् को
विशेषस्तर्हि प्रमाणनयसप्तभङ्गीवचनप्रकारयोः ? न चेद् विधेयस्तदा कया
युक्तया ? कस्माद् वा प्रमाणात् ? इत्यादीनि शङ्कास्थानान्यवश्यं समाधेयानि
समाहितवुद्धिभिः । —सं०

तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञान-क्रियाभ्यां

कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः ॥ ५७ ॥

तस्य-निर्दिष्टरवरूपस्याऽऽत्मनः, उपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य गृहीतपुरुष-
स्त्रीशरीरस्य । इदं विशेषणं स्त्रीनिर्वाणद्वेषिणां दिग्भ्रमराणां मतमत्य-
सितुं, नपुंसकस्य मोक्षाऽभावज्ञापनार्थं च । “सम्यग्ज्ञान-क्रियाभ्याम्”
इतिद्वन्द्वेन सम्यग्ज्ञान-क्रिययोः समुचित्य कारणत्वं प्रत्येकस्येति प्रदर्शि-
तम् । सम्यग्ज्ञानपदेनैव सम्यग्दर्शनस्यापि प्राप्तत्वात् पृथक्त्वेन न
निदर्शितम् । ज्ञान-क्रिययोः सम्यक्त्वविशेषणप्रदानेन मिथ्याज्ञानपूर्वि-
कायाः कन्दमूलादिभक्षणरूपाया वा क्रियाया मोक्षकारणत्वं निरस्तं
भवति । “कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः” इत्यनेन नैयायिकाभिमत-
ज्ञानादिगुणोच्छेदरूपायाः सिद्धेर्निरासः ॥ ५७ ॥

इति बालघोषिन्याय्यया टिप्पण्या विभूषिते श्रीवादिदेवः

सूरिसंहये श्रीप्रमाणनयतत्त्वाऽऽल्लोके

नयतदाभासाऽऽत्मस्वरूपनिर्णायको

नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

१. किञ्चित्कर्मविशेषेऽपि मोक्षो न भवितुमर्हतीत्यर्थमवलम्ब-
लिखितो मदीयः श्लोक उदितः—

“तृष्णासमाप्तिर्जगतां भवेद् यदि शुष्यन्ति हेतुं च विनैव सागराः ।
सदापतिश्चेत् स्थिरतां भजेत् सदा मोक्षस्तदा कर्मविनाशनाद् विना ॥”

—सं०

अयं च द्वेधा-स्वात्मनि परत्र च ॥ ५ ॥

‘अयं च-तत्त्वनिर्णिनीपुः, द्वेधा-द्विप्रकारः, स्वाऽऽत्मनि परत्र च ।
कश्चित् तत्त्वेषु सन्देहात् स्वात्मनि तत्त्वनिर्णयमिच्छति, कश्चित् तु परोप-
कारैकपरायणतया परत्र-अन्याऽऽत्मनि तत्त्वनिर्णयमभिकाङ्क्षतीति ॥५॥

आद्यः शिष्यादिः ॥ ६ ॥

आद्यः—स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः शिष्यादिः । आदिपदेन
मित्रादयो ग्राह्याः ॥ ६ ॥

द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ७ ॥

द्वितीयः—परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुः ॥ ७ ॥

अयं द्विविधः—क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च
॥ ८ ॥

अयं परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुर्गुर्वादिः, द्विविधः—द्विप्रकारः ।
ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमेनोत्पन्नं यत् मति-श्रुतावधि-मनः-
पर्यायरूपं ज्ञानं यस्यास्ति स क्षायोपशमिक ज्ञानशाली, एकः ।
ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयेनोत्पन्नं यत् केवलज्ञानं तद्वान् केवली,
द्वितीयः । तदेवं चत्वारः प्रारम्भका वादिनः—१ जिगीपुः, २ स्वात्मनि
तत्त्वनिर्णिनीपुः, ३ परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुःक्षायोपशमज्ञानशाली, ४ परत्र
तत्त्वनिर्णिनीपुकेवली चेति ॥ ८ ॥

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥ ९ ॥

एतेन—प्रारम्भकमेदप्रमेदप्रतिपादनेन, प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः—
प्रतिवादिनोऽपि भेद-प्रमेदा वर्णिता एवेत्यर्थः ।

एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि, १ जिगीपुः, २ स्वात्मनि तत्त्व-

विनिर्णीतः । एवम् अथविनिर्णीतुमवसरानिब्रूयान्तरात् । ५ एवम्
अथविनिर्णीतुमवसी चेति कदाचि मेदाः । तत्र न्यपदि आत्मनह-
प्रकारमवसीः आत्मनहमे सोदय मेदाः प्राप्नुवन्ति, अगति—

१ विनिर्णीतः विनिर्णीतः,

२ अथविनिर्णीतुमवसी,

३ एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः आत्मनहप्रकारमवसी,

४ एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः चेति अथविनिर्णीतः ।

एवं अथविनिर्णीतुमवसीः,

५ विनिर्णीतः,

६ अथविनिर्णीतुमवसी,

७ एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः आत्मनहप्रकारमवसी,

८ एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः चेति अथविनिर्णीतः । एवमेव एवम्
अथविनिर्णीतुमवसीः आत्मनहप्रकारमवसी । एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः

विनिर्णीतुमवसीः आत्मनहप्रकारमवसी । एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः

१ विनिर्णीतः अथविनिर्णीतुमवसी,

२ अथविनिर्णीतुमवसीः अथविनिर्णीतुमवसी,

३ अथविनिर्णीतुमवसीः अथविनिर्णीतुमवसी,

४ अथविनिर्णीतुमवसीः अथविनिर्णीतुमवसी,

५ अथविनिर्णीतुमवसीः अथविनिर्णीतुमवसी, एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः

अथविनिर्णीतुमवसीः अथविनिर्णीतुमवसी, एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः

अथविनिर्णीतुमवसीः अथविनिर्णीतुमवसी, एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः

अथविनिर्णीतुमवसीः अथविनिर्णीतुमवसी, एवम् अथविनिर्णीतुमवसीः

अयमर्थः—तत्र चतुर्षु प्रारम्भकेषु वादिषु मध्ये यदा जिगीषुः प्रारम्भको वादी भवति, एवं जिगीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिषुक्षाद्योपशम-ज्ञानशाली, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुकेवली वा प्रतिवादी भवति तदा वादि-प्रतिवादि-सम्य-समापतिलक्षणश्चतुरङ्ग एव वादो भवति । एषु अन्य-तमस्याप्यपाये-अभावे सति जय-पराजयव्यवस्था एव न स्यात्, वादिनो जिगीषुत्वेन शाठ्यकलहादिसम्भवात् ॥ १० ॥

द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः कदाचित्
त्र्यङ्गः ॥ ११ ॥

द्वितीये—स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषौ वादिनि सति, तृतीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुक्षाद्योपशमज्ञानशालिनः, कदाचिद् द्व्यङ्गः—द्वे वादि-प्रतिवादिलक्षणे अङ्गे यस्य स द्व्यङ्गो वादो भवति । कदाचित् त्र्यङ्गः—वादि-प्रतिवादि-सम्यलक्षणस्यङ्गो वा वादो भवति ।

अयमर्थः—यदा परत्र तत्त्वनिर्णिषुक्षाद्योपशमज्ञानशाली प्रति-वादी स्वयमेव वादिनि जय-पराजयनिरपेक्षतया तत्त्वनिर्णयं कर्तुं समर्थः, तदा इतरस्य सम्य-समापतिरूपस्याङ्गद्वयस्याभावाद् द्व्यङ्ग एव वादो भवति । यदा तु कृतप्रयत्नेनापि प्रतिवादिना वादिनि तत्त्वनिर्णयो न कर्तुं शक्यते तदा तन्निर्णयार्थं सम्यानामपेक्ष्यमाणत्वात् त्र्यङ्गो वादो भवति । स्वपरोपकारायैव प्रवृत्तयोरनयोः शाठ्यकलहाऽऽद्यसम्भवेन समापतेरनपेक्षणीयत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य ॥ १२ ॥

तत्रैव—स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषौ वादिनि सति, तुरीयस्य परत्र

[illegible]

मृगयि मृगपाशानां यथायोगं पश्यन् ॥ १३ ॥

[illegible]

॥ १२ ॥

॥ १४ ॥
॥ १५ ॥
॥ १६ ॥

"...
...
...
...
...
...
..."

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ १ ॥

1. 凡在本行工作的员工，均须遵守本行各项规章制度。
 2. 本行员工应具备良好的职业道德，诚实守信，勤勉尽责。
 3. 本行员工应保守本行商业秘密，不得泄露客户信息。
 4. 本行员工应遵守劳动纪律，按时上下班，不得无故迟到早退。
 5. 本行员工应积极参加本行组织的各项培训，不断提高业务水平和综合素质。

११ ॥ ३ ॥

अयमर्थः—तत्र चतुर्षु प्रारम्भकेषु वादिषु मध्ये यदा जिगीषुः प्रारम्भको वादी भवति, एवं जिगीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिषुक्षायोपशमज्ञानशाली, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुकेवली वा प्रतिवादी भवति तदा वादि-प्रतिवादि-सम्य-समापतिलक्षणश्चतुरङ्ग एव वादो भवति । एषु अन्यतमस्याप्यपाये-अभावे सति जय-पराजयव्यवस्था एव न स्यात्, वादिनो जिगीषुत्वेन शाठ्यकलहादिसम्भवात् ॥ १० ॥

द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः कदाचित्
त्र्यङ्गः ॥ ११ ॥

द्वितीये—स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषौ वादिनि सति, तृतीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुक्षायोपशमज्ञानशालिनः, कदाचिद् द्व्यङ्गः—दे वादि-प्रतिवादिलक्षणे अङ्गे यस्य स द्व्यङ्गो वादो भवति । कदाचित् त्र्यङ्गः—वादि-प्रतिवादि-सम्यलक्षणस्यङ्गो वा वादो भवति ।

अयमर्थः—यदा परत्र तत्त्वनिर्णिषुक्षायोपशमज्ञानशाली प्रतिवादी स्वयमेव वादिनि जय-पराजयनिरपेक्षतया तत्त्वनिर्णयं कर्तुं समर्थः, तदा इतरस्य सम्य-समापतिरूपस्याङ्गद्वयस्याभावाद् द्व्यङ्ग एव वादो भवति । यदा तु कृतप्रयत्नेनापि प्रतिवादिना वादिनि तत्त्वनिर्णयो न कर्तुं शक्यते तदा तन्निर्णयार्थं सम्यानामपेक्षमाणत्वात् त्र्यङ्गो वादो भवति । स्वपरोपकारायैव प्रवृत्तयोरनयोः शाठ्यकलहाऽऽद्यसम्भवेन समापतेरनपेक्षणीयत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य ॥ १२ ॥

तत्रैव—स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषौ वादिनि सति, तुरीयस्य परत्र

वादिना स्वपक्षस्य स्थापनं प्रतिवादिपक्षस्य स्रण्डनं चेति द्वितयं कर्तव्यम् । एवं प्रतिवादिनापि स्वपक्षस्थापनं वादिपक्षप्रतिक्षेपश्चेति द्वयं कर्तव्यम् । अन्यतरस्याप्यभावे तत्त्वनिर्णय एव न स्यादिति भावः । तदुक्तम्—

“ मानेन पक्ष-प्रतिपक्षयोः क्रमात् प्रसाधनक्षेपणकैलिकर्मणौ ।

वादेऽत्र मल्ल-प्रतिमल्लनीतितो वदन्ति वादि-प्रतिवादिनौ बुधाः ॥

॥ १७ ॥

वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीगत्त्र-धारणावाहुश्रुत्य-

प्रतिभा-क्षान्ति-माध्यस्थ्यैरुभयाभिमताः

सभ्याः ॥ १८ ॥

१. स्वपक्षस्थापनकाले वादिना साधनमुक्त्वा, संभाव्यमानतद्दोषो-
द्धारोऽपि स्वप्रौढत्वप्रदर्शनाय कार्यः । तथा चोक्तम्—

“ स्वपक्षसिद्धये वादी साधनं प्रागुदीरयेत् ।

यदि प्रौढिः प्रिया तत्र दोषानपि तदुद्धरेत् ॥ ”

२. “ दूषणं परपक्षस्य स्वपक्षस्य च साधनम् ।

प्रतिवादी द्वयं कुर्याद् भिन्नाऽभिन्नप्रयत्नतः ॥ ”

प्रतिवादित्तदोषेषु वादिहेतोर्विरुद्धहेत्वाभासत्वप्रदर्शनं मुख्यदोषः,
तत्प्रदर्शनेन प्रतिवादी वादिनमवश्यं क्षटिति च जयतितराम् । तथा च
कथितवान् दर्शनान्तरोद्भाषितानेककलङ्को भट्टारकाकलङ्कः—

“ विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः ।

आभासान्तरमुद्भाव्य पक्षसिद्धिमपेक्षते ॥ ”

—संशोधकः मुनिहिमांशुविजयः ।

नदीनाम्—कृतकम्, तेषां स्थलम् ॥ १८ ॥

वादि-प्रतिवादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविरोधाङ्गी-
कालाऽप्रवादोचरत्यादनिर्देशः, साधकवाचकोक्ति-
पुनरोपावधारणं, यथावसारं तत्त्वमेकाग्रमेव
कथाविरमणं, यथासम्भवं समायां कथा-
फलकपत्नं यथां कर्माणि ॥ १९ ॥

यदा वादि-प्रतिवादिनौ स्वयमनङ्गीकृतपक्षप्रतिपक्षौ प्रवर्तन्ते तदा
'तदा वादस्थानं निष्ठायां साधकीयं त्वया च कथयिष्यिष्यावम्' इत्येवं-
कथयन्, यदाप्रतिपक्षयोगाङ्गीकाराणां सर्वानुवादेन वा यत्प्रामाण्यम्' इत्येवं-
कथयन् कथयिष्यिष्याहोकारणात्, 'अनेन प्रथमं यत्प्रामाण्यमेव पक्षान्'
इत्यप्रवादोचरत्यादनिर्देशः, वादि-प्रतिवादिद्वयानभिहितयोः साधकवाचक-
कथनमेव पुनरोपावधारणं, यदा यत्नेन प्रतिवादितमपि तत्त्वमन्येन
वाच्युच्यते, यदा वा वाच्येन साधकवाच्युक्तमुपनिष्यन्ती न विरमन्तः
यदा कथनकथनमेव पुनोर्विमतं, यदा वा प्रवादविरुद्धं वादककथनं
वैकल्यादयानं कर्माणि कर्माणि ॥ १९ ॥

मङ्गलैर्बद्धं समा-भाषत्यसम्भवाः समावृत्तिः

॥ २० ॥

वादि-प्रतिवादिनोर्यथायोगं कथास्थानककथाविरो-
धाङ्गीकालाऽप्रवादोचरत्यादनिर्देशः
यथावसारं ॥ २१ ॥

वादि-प्रतिवादिभ्यां सभ्यैश्च कथितस्यावधारणं, कलहनिराकरणम्,
आदिना पारितोषिकवितरणादिकं चास्य समापतेः कर्म-कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

सजिगीपुकेऽस्मिन् यावत्सभ्यापेक्षं स्फूर्तौ वक्तव्यम्

॥ २२ ॥

जिगीपुणां जिगीपुभ्यां जिगीपुभिर्वा सह वर्तत इति सजिगीपु-
केऽस्मिन् वादे, यावत् सभ्या अपेक्षन्ते स्फूर्तौ सत्यां-प्रतिपादनोत्साहे
सति, तावद् वक्तव्यम् ॥ २२ ॥

उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीपुत्वे यावत्तत्त्वनिर्णयं यावत्स्फूर्ति

च वाच्यम् ॥ २३ ॥

उभयोः — वादि-प्रतिवादिनोस्तत्त्वनिर्णीनं पुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयो
भवति तावत् स्फूर्तौ सत्यां वक्तव्यम्, अनिर्णये वा यावत्स्फूर्ति
तावद्वक्तव्यम् ॥ २३ ॥

छात्राणामुपकाराय रामगोपालशर्मणा ।

वसु-सिध्यङ्ग-भूम्यब्दे (१९८८) टिप्पणीयं विनिर्मिता ॥

इतिबालबोधिच्याख्यया टिप्पण्या चिभूषिते श्रीवादिदेव-

सूरिसंहर्षे प्रमाणनयतत्त्वाऽऽलोके वाद-वादि-सभ्य-

समापतिस्वरूपनिर्णायिको नामाष्टमः परिच्छेदः,

[तत्समाप्तौ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।] ॥

शुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१६	°त्वेनव	°त्वेनैव
१६	१९	°यमनिब°	°मनिब°
१८	१२	°काङ्क्षीण°	°काङ्क्षण°
१९	११	इत्याका°	इत्याका°
२२	२	°भवलम्ब्यो°	°भवलम्ब्यो°
२२	५	°माधिकं	°माधिकं
३२	१०	खलु प्रक्ष°	खलु पक्ष°
३८	१८	हेताः सा°	हेतोः सा°
४२	१७	°रोत्तरसह°	°रोत्तरचरसह°
४४	१५	भवेत्ये°	भवत्ये°
४९	३	अत्र पति°	अत्र प्रति°
५६	६	°दादिदाष°	°दादिदोष°
५७	३१	°वत्त्वसिद्धेः	°वत्त्वसिद्धेः
५९	१४	वाक्प्रयागः	वाक्प्रयोगः
५९	१५	°जीवादा	°जीवादौ
६१	१६	°भावैरव	°भावैरेव
६८	७	°कमार्षि°	°क्रमार्षि°
९०	१६	प्रते	ब्रूते
९७	२	साध्यधर्मे	साध्यधर्मो
१०९	१३	परसंप्रहमे°	परापरसंप्रहमे°
११९	१	°भङ्ग्योः	°भङ्ग्याः
१२१	१	°दिवत्	°दिवत्
१२४	४	तत्त्वानि°	तत्त्वनि°
१२७	१३	°दरण	°दरेण

